

РУСИНИ-УКРАЇНЦІ СЛОВАЧЧИНИ У СВІТЛІ ІСТОРИЧНО-СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

Ця розвідка є вступом до словацькомовної публікації «*Національна меншина перед зникненням?*»¹, виданої до офіційного перепису населення в Словаччині 2011 року з метою представити жителям 260 теперішніх і колишніх русько-українських² сіл Словаччини (тобто сіл, у яких в ХІХ й на початку ХХ ст. більшість населення під час офіційних переписів декларувала руську національність), якої національності і релігії були їхні предки³.

Річ у тім, що під час перепису 2001 року сіл з перевагою русинів-українців⁴, згідно з офіційною статистикою, у Словаччині виявилось лише 31. У 229 колишніх «руських» селах жителі записали себе словаками, а своєю рідною (материнською) мовою назвали словацьку.

Саме цим людям була призначена наша книга, у якій ми подали історію кожного із 260 сіл зі статистичними даними про національність і релігію майже за кожне десятиліття від 1881 по 2001 рік.

Географічно ці села простяглися вздовж словацько-польського державного кордону приблизно на 160 км від Новоселиці в Снинському окрузі аж до Оструні в окрузі Списька Нова Весь. За мовою ці місцевості діляться на дві основні групи: лемківську (з постійним наголосом на другому голосному з кінця) і бойківську (з рухомим наголосом). Приблизною межею між двома групами

на території Словаччини можна вважати річку Лаборець. Межа між названими двома групами наріч не є сталою, тому дослідники цієї нацменшини другу групу вважають перехідною «лемківсько-бойківською», а всіх русинів-українців Словаччини зараховують до етнографічної групи лемків, тим більше, що на українському боці кордону (у районах Перечин та Великий Березний) є декілька сіл, жителі яких вважають себе лемками (лемаками). Землі на північ від словацько-польського кордону (у нинішній Польщі) до 1947 року були суцільно заселені лемками, мова, релігія і культура яких були такі самі, як і в русинів Словаччини.

Від середини XIX ст. до наших днів кількість русинів-українців на території нинішньої Словаччини радикально зменшувалася, про що свідчить наведена нижче таблиця, опрацьована згідно з офіційними угорськими, чехословацькими та словацькими статистичними даними:

1846	1879	1881	1890	1900	1910	1919	1921
187 321	140 324	88 010	96 331	99 120	111 280	134 761	85 628
1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001	2011
91 079	48 231	35 435	42 238	39 260	32 408	35 015	40 912

Сьогодні часто спостерігається зростання зацікавленості молоді, яка часто живе за кордоном (або принаймні поза межами регіону), *історією свого роду* – свого походження. Майже в кожному селі на сході Словаччини ми зустрічаємо внуків або правнуків емігрантів – вихідців з нашого краю, які шукають своїх кровних родичів, і вони щасливі, коли їх знаходять. Вони подорожують десятки тисяч кілометрів, щоб пізнати край, з якого походять їхні предки. Наші співвітчизники у США, Канаді, Чехії,

Сербії, Хорватії та інших країнах мають там свої спілки, де плекають народні традиції, організують фольклорні фестивалі, видають книги й журнали, орієнтовані на культивування своєї ідентичності, культури тощо.

Натомість місцева молодь, вихована у словацьких школах і на словацьких засобах масової інформації, часто відмежується від своїх коренів, цурається рідної мови і навіть зі своїми батьками розмовляє словацькою. Якщо ігнорування рідної мови й культури в русько-українських селищах проходитиме так стрімко, то в недалекому майбутньому ми станемо свідками того, що люди в споконвічних русько-українських селах будуть розмовляти словацькою літературною мовою, а свою милозвучну руську говірку забудуть (на відміну від сусідніх словацьких сіл, у яких шариське, земплинське і спиське наріччя збережуться значно довше).

У часи, коли в Словаччині настала справжня свобода і демократія, коли ми гордо оголошуємо себе нащадками свв. Кирила та Мефодія (що згадується і в Конституції Словацької Республіки), коли нам дісталось в спадок велике культурне багатство, яке ми повинні оберігати і звеличувати, необхідно приділяти посилену увагу й мові. Втрата мови з тисячолітньою традицією буде втратою не лише однієї з найменших національних меншин Словаччини, а й для всього слов'янського світу.

У цьому питанні не можемо не погодитися з точкою зору українського письменника з Буковини Сидора Воробкевича, який понад 100 років тому написав:

Мова рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Але камінь має.

Мав рацію і закарпатський «будитель» Олександр Духнович, коли ще перед С. Воробкевичем написав: *«Хто не знає свого минулого, той не гідний майбутнього»*. Своїм співвітчизникам він заповів: *«Люби свій народ не тому, що він великий і славний, а тому, що він твій!»*

Книгу «*Národnostná menšina pred zánikom?*»⁵ ми розіслали в майже кожне із 260 досліджуваних сіл. Може, і під її впливом під час перепису населення 2011 року кількість русинів-українців у Словаччині зросла із 35 015 у 2001 році до 40 912 в 2011-му, а кількість тих, хто рідною (материнською) мовою вважає русинську або українську, зросла з 58 570 у 2001-му до 61 158 у 2011 році.

Наша праця, побудована на історичних джерелах, була адресована широкій громадськості, тому ми не завантажували її науковим апаратом та посиланням на джерела. Для тих, хто б хотів глибше цікавитися означеною проблематикою, ми в кінці книги навели доволі обширну бібліографію – 169 позицій.

Цю публікацію історично-статистичного характеру пропонуємо й читачам в Україні для ознайомлення з найзахіднішою галузкою українського народу. Ми поповнили її статистичними даними перепису 2011 року. З бібліографії наводимо лише найважливіші праці.

1. Від Адама і Єви до кінця Першої світової війни

Усі ми походимо від пращурів Адама і Єви, – кажуть креаціоністи (отже, і християни), посилаючись на Святе Письмо. *Людина походить від нижчих видів тваринного світу*, – стверджують еволюціоністи, підкріплюючи цю тезу археологічними знахідками. *А якою мовою розмовляли Адам і Єва?* – запитає зацікавлена дитина у священика на уроці релігійного виховання. А той у свою чергу відповість: *Тією мовою, якою розмовляв Бог.*

А оскільки Бог всемогутній та всевидючий, Його мова, а отже, і мова Адама і Єви, була ідеальною, гарною та піднесеною. Але одного разу Адам і Єва згрішили, а їхні нащадки хотіли бути розумнішими від Бога. Почали будувати Вавилонську вежу, за допомогою якої хотіли дістатися неба. Бог їх покарав «змішанням мов». Так з'явилися найрізноманітніші мови, різні народи та національності. Еволюціоністи так опонують християнам: Мова людей на нижчому рівні розвитку була простою, складалася зі звуків, вигуків і мала обмежену кількість слів, котрі поступово розвивались та вдосконалювались. Вони посилаються на мову людей, що живуть на нижчому цивілізаційному рівні, в ізоляції від зовнішнього світу – у лісах і джунглях.

У людському суспільстві основною одиницею у всіх суспільствах є родина (або подібні форми). Родини переростали в роди, племена, почали з'являтися територіальні одиниці, які поступово переростали в державні формування. Протягом XVIII–XIX ст. в багатьох країнах формуються народи та народності переважно на основі спільної мови чи культури, а досить часто на фактичній або уявній спорідненості. Така мовна та племінна спорідненість лише зрідка збігалася з кордонами держав, що було пов'язано з великою міграцією населення та політично-історичним розвитком у відповідному регіоні. Міграція, задля забезпечення засобів існування, була поширеним явищем уже в середньовіччі. У новий час її спричиняли економічні чинники – голод, неврожаї, епідемії, кризи та війни.

У період так званого *Великого переселення народів*, приблизно в VI ст. (останні дослідження вказують на те, що воно могло початися набагато раніше), на території сучасної Словаччини, Моравії та Угорщини оселилися слов'янські племена, які в IX ст. прийняли християнство візантійського зразка від перших місіонерів свв. Кирила та Мефодія. На запрошення моравського кня-

зя Ростислава у 863 році вони подорожували з Константинополя до Моравії (за однією з теорій, імовірно, через Трансильванію, Закарпатську Україну та Східну Словаччину). В одній з легенд розповідається, що по дорозі вони охрестили частину населення на цій території та залишили своїх місіонерів.

Наприкінці IX ст. (896 р.) на територію сучасної Угорщини прийшли азійські кочові племена угорців, очолювані князем Арпадом. Вони поступово підкорили слов'ян, водночас перейнявши від них християнство, техніку обробітку сільськогосподарської землі й надовго осіли в Паннонській низовині. Поступово створили власну державу – Угорське князівство, кордони якого з часом розширювалися, простягаючись і на землі Західних Карпат (які позначались як «нічії землі»).

У XIII ст. населення, що проживало на території східної частини Словаччини, зазнало нападу монголо-татарських племен, що в 1241–1242 роках спустошили ці землі, які згодом заселили інші люди – русини з Галицької Русі, Буковини та Подніпров'я.

Визначною постаттю русинів був князь Федір Корятович (+1414), котрий після поразки в битві з литовським князем Вітовтом (1393) утік з великою військовою дружиною зі свого князівства на Поділлі до Угорщини, поступившись своїм законним правом на Подільське князівство угорському королеві Зигмунду Люксембурзькому. Король із вдячності нагородив його Мукачівським та Маковським володіннями, куди Ф. Корятович привів своїх людей, чим посприяв розвитку передусім церковного та культурного життя підкарпатських русинів, побудував церкви, заснував школи, монастирі (Мукачівський, вірогідно, і Краснобродський) тощо.

Більшість руських сіл у східній частині Словаччини були засновані під час так званої *волоської колонізації* в XIV–XVII ст. на підставі *волоського* права. В історичних документах кочові

пастухи овець часто названі як *Valasie seu Rutheni* (волохи, або ж русини). То були русини, які від трансильванських румунів перейняли спосіб розведення овець та частину пастушої термінології (бринза, струнга, курастра, кляг та ін.) і зі своїми отарами овець пересувалися на захід. Етнічну належність цих пастухів підтверджує факт, що під час волоської колонізації на території сучасної Словаччини не було засновано жодного румунського села, а кількість новозаснованих руських селищ перевищує дві сотні.

Слід зазначити, що до XIX ст. (у Галичині, на Буковині та Закарпатті аж до XX ст.) етнонімом *русини* (похідний від територіальної одиниці *Русь* (*Київська Русь*, *Галицька Русь*, *Карпатська Русь*) називали всіх сучасних українців. У східнослов'янських документах цей термін трапляється вже в IX–X ст.: *руський народ*, *руські люди*, *руська віра*, *руський край*. Прикметник *rusinskyj* (що походить від латинського *Ruthenorum*) запозичили тільки західнослов'янські мови. У новітній час етнонім *русин* часто отожднювався з етнонімом *росіянин* (житель Московської Русі; *росіянин*, *московіт*, *москаль*). Щоб відрізнити *русинів* від *росіян*, в Україні з XVIII ст. почали вживати етнонім *українці*. Отже, слова *русин* та *українець* – це синоніми і означають одне й те саме. Дуже спрощено можна сказати, що русин – це давніша назва українця.

Волоська колонізація, про яку вже йшлося, була не *румунською* колонізацією (як уважають деякі дослідники), а *пастушою* (*валах* – пастух овець, помічник головного пастуха; *валашка* – легка сокира пастуха і вид вівці). Пастухами в Карпатах були переважно русини, які пересувалися зі своїми отарами овець зі сходу (Західної України) на захід. У Східній Словаччині землевласники із задоволенням виділяли невеликі гірські ділянки пастухам, оскільки вони кошаруванням (удобрюванням овечим гноєм), вирубуванням та спалюванням лісів перетворювали ці ділянки на родючі ґрунти. Тому землевласники, з ме-

тою утримання нових поселенців на своїх територіях, давали їм можливість сповідувати православну віру, дотримуватися своїх традицій, звичаїв та керуватися власним правом, відомим у літературі як *волооське право*.

Волооське право було звичаєвим правом (тобто неписаним). У його основі лежало руське звичаєве право – *Руська правда*, авторство якого дослідники приписують київському князеві Володимирі Мономаху. Це була збірка норм староруського права XI–XII ст., чинного в Київській Русі. На сьогодні відомо понад 100 переписів правового кодексу, хоча слід зазначити, що всі вони походять з XII–XVIII ст. Волооське звичаєве право в Карпатському регіоні впорядкувало внутрішнє життя поселень пастухів і ставлення пастухів до панівної верхівки. Виконавчим органом у поселеннях була *громада*, тобто угруповання власників отар. На чолі цього угруповання стояв *князь* або *воєвода*, обраний демократичним шляхом більшістю на невизначений термін. У будь-який час громада могла його відкликати. Незначні порушення в громаді вирішував *громадський суд*. Волооське право (як і *Руська правда*) визнавало кровну помсту, від якої звинувачений міг відкупитися грошима.

Воєвода підтримував зв'язки з верхівкою та передавав їй рішення членів громади. Пастухи, на відміну від осілих жителів, що займались обробіткою землі, не були підданими (кріпаками); вони мали статус вільних людей. Після закінчення терміну «*воли*», що тривала приблизно 10–20 років, і вони ставали підданими. Очоловати поселення, де проживали піддані, признався *солтис* (*scultetus*), зазвичай засновник цього ж поселення. Він, на відміну від підданих, не платив натуральних податків і мав інші привілеї – міг мати власний млин, шинок, пивоварню тощо. В одному поселенні могло бути декілька шолтисів. Зазвичай це були родичі або нащадки першого шолтиса. Наприклад,

У 1618 році в 93 таких поселеннях Маковицького панства було 226 шолтисів.

У новозаснованих поселеннях і надалі діяло традиційне *звичаєве право*. За право пасти овець, корів та коней на території панських маєтків піддані, як правило, платили власникові двадцятку частину своїх стад, пізніше – десяту, поставляли їм бринзу, сир, шкіру та вовну, ремонтували дороги та охороняли маєтки. Осілі піддані, окрім натуральних та майнових податків, мусили відпрацювати на пана 2–5 днів на тиждень. Аби зберегти свободу і не стати кріпаками, нові поселенці після закінчення терміну «*волі*» цілими громадами разом з отарами овець переходили до інших володінь, де їх приймали без вагань, адже вівчарство приносило панові великий економічний прибуток. В одній руській пісні співається про це так:

*Увечка, увечка, четверакый вжиток:
м'ясо, бринза, вовна, іщі і кожушок (Дара).*

Землевласники для утримання нових поселенців на території своїх маєтків толерантно ставилися до звичаєвого права, дозволяючи їм обирати свою владу (старостів, присяжних, десятників, лісників, інколи і шолтисів).

У деяких селищах протягом століття населення змінювалося декілька разів. Майже завжди новосельцями були русини. Великою катастрофою в XVI–XVII ст. для русинів, як і для цілої України, Польщі та Угорщини, була навала турків, котрі спалювали міста й селища, убивали жителів та брали в полон здорових чоловіків і жінок. З молодих хлопців виховували безжальних вояків – яничарів. Усе це знайшло відображення у фольклорі русинів Словаччини: піснях, легендах, переказах.

У 1526 році в битві під Могачем османські турки знищили угорську армію, убили короля Людовіта II Ягеллонського і

впродовж двох десятиріч завоювали майже всю територію Угорської імперії. Угорська шляхта, що отримала поразку, утікала на окраїни Угорщини – на землі сучасного Закарпаття та Словаччини, де реалізовувала своє економічне положення, причому весь тягар і всі складнощі переносилися на місцевих словацьких та руських селян і пастухів.

Русини сучасної території Східної Словаччини до XV ст. були релігійно підлеглими православному єпископству в Перемишлі в українській Галичині, котра об'єдналася з Римом у 1596 році Берестейською унією. Українська Галичина в той час (а також і набагато раніше) забезпечувала русинів Східної Словаччини релігійною літературою, іконами, церковними потребами та іншим. Перемишльське єпископство посилало за Карпати своїх священиків і місіонерів. З півночі та сходу, тобто з території сучасної України, приходило також багато людей, які селилися в руських селах або засновували нові поселення. Уже в XV ст. з Перемишльського єпископства було виокремлено Мукачівську єпархію. Під її юрисдикцію підпадали також русини сьогоднішньої Словаччини.

Повертаючись назад, хочемо згадати, що після розколу християнства на західну та східну церкви в 1054 році русини Карпатського регіону (так само, як і інші східні слов'яни) залишилися прихильниками первісного візантійського віросповідання – інакше кажучи, стали православними. Це аж ніяк не подобалося римо-католицькій верхівці Угорщини, яка намагалася будь-якою ціною повернути їх на католиків. Тиск з боку римо-католицької верхівки з часом істотно посилювався.

Перша спроба об'єднати православних віруючих Східної Словаччини з Римом відбулася в православному монастирі села Красний Брід 1614 року, однак вона не була вдалою через рішучий опір зібрання віруючих. Вони вигнали з монастиря пере-

мишльського єпископа Атанасія Крупецького, який у супроводі власника Гуменського панства Юрія Другета прийшов оголосити вірянам про об'єднання з Римом. Дещо пізніше, 24 квітня 1646 року, в Ужгородському замку на зібранні 63 священників на чолі з єпископом Петром Партенієм Унія з Римом була таємно проголошена. Імена священників (окрім шести деканів) до сьогодні не відомі. Ужгородська унія надала рівні права «руській вірі» (яку до того часу духовна та світська верхівка вважала язичницькою) з римо-католицькою. Це в той час було позитивним явищем для подальшого розвитку русинів.

Вищезгаданий економічний тиск шляхти на місцевих жителів здебільшого не сприймався позитивно. Руські пастухи та піддані селяни свій протест проти угорських землевласників виражали нападами на їхні маєтки, тобто ставали опришками. Опришківський рух був поширений в Західних Карпатах від XV ст. Дружина опришка Федора Головатого (Главату) з Руської Волової написала в 1493 році лист з погрозою м. Бардієву. Цей лист є найдавнішою пам'яткою живої руської мови XV ст. У XVII–XVIII ст. у Східній Словаччині діяли «руські» опришківські дружини під керівництвом Сеньки Баюса, Савки та ін.

Головною причиною появи *руху опришків* було натуральне та грошове оподаткування, яке влада безперервно збільшувала, що надзвичайно обтяжувало підданські господарства. З XV–XVI ст. розмір таких податків був зазначений панством у спеціальних книгах, які називалися «урбари», окремих для кожного поселення. Несплата підданських зобов'язань тягла за собою опис майна, тілесні покарання та ув'язнення.

Прикладом може слугувати книга шляхтичів Другетів для с. Габура з 1623 року. Наводимо «Урбар» у перекладі зі словацької мови: «Шолтис, який є власником землі або ж усього шолтиства, повинен щорічно заплатити: а) податок в сумі двох

злотих на свято Михайла (29 вересня) та один злотий на свято Юрія (24 квітня), загалом три злотих на рік; б) податок воєводи (вайдові): на Різдво – 25 денарів та на Трійцю 25 денарів, разом 50 денарів, тобто півзлотого на рік. Податок підданих включав у себе обов'язок віддати щороку б овець, дві головки сиру, б мір (504 літри) вівса, шкуру лисиці, попругу на коня, вовняну ковдру, двох гусей, фунт (0,56 кг) масла, одного перепелятника та кролика. Замість перепелятника можна заплатити один злотий, замість кролика – шість динарів. Православний священник, який господарює у селі, повинен віддавати кожен другий рік за бійного вола; якщо не займається бджолярством і не віддасть дев'ятої частини меду, має щороку віддавати фунт масла.

Пастуша незакріпачена родина повинна від двору щорічно сплачувати: а) податок у сумі двох злотих на Михайла та один злотий на Юрія, загалом три злотих на рік; в) воєводський (вайдовський) податок на Різдво – двадцять денарів, на Великдень – двадцять денарів, разом сорок денарів щороку. У межах податку необхідно віддати панові двадцятку частину від отари овець; якщо отара мала (до десяти овець), тоді – одну вівицю, одну міру вівса, дванадцять курей, десять курячих яєць (на Великдень), дев'яту частину зі свиней і бджіл, голбу (0,75 л) масла, 500 штук тонтів (бранок), замість кролика заплатити б денарів, 40 динарів замість великої рогатої худоби»⁶.

Такі податки існували ще й через 150 років. Староста с. Красний Брід Йоанн (Іван) 14 вересня 1772 року перед урядовою комісією імператриці Марії-Терезії, яка вивчала підданські зобов'язання селян, під присягою проголосив та власним підписом (хрестиком) затвердив проголошення, написане на шарисько-земплинському діалекті, який у той час уважався офіційною мовою документів і включає в себе руську лексику. Подаємо його в транслітерації азбукою.

«Ани контракт с нашим паном не маме, ани сме не мали, але одкеди лем памятаме, вше сме на аренде боли, аї на панське подле стареґо обичаю ходили странь ктерей аренди аї панцини словом сме са с нашим панством єднали. Подле такеї єднанки с панством нашим при аренде ходиме на панське на косбу, на жниво, на винобранє, аї нектере данки даваме, а початек таковеґо збиваня ми сме незапаметали. Панцину пану нашому одбиваме так: ходи кажди єден з нас на косбу за 2 тижне, на жниво за 4 тижне, на винобранє напешо за 3–4 тижне, в тим розумейце драгу там і назад їдуц. К тему або овес, або паленку або постав од нас до пана, кед потрібно, зо штирома статки одвеземе, цо нараз 4 дни уроби. Дежму бискупску платиме до столиці. Дежму панску не даваме, але место тей од каждеґо орека целеґо сеєме пану нашому так, яко во вельо в суседних дединах, до наших земох 2 прешпорске мерице овса. Аренду до рока платиме – 150 угерске злати. Даваме 112 кури, 14 гусі, 14 мехи. Даваме штирми єдну прешпорску мерицу мале орехи або платиме вшецки весполек 8 угерске злати. Даваме 56 галві масла, або одменяме єдну галву по 18 крайцарув. Зиму єме 30 панске овце, або одменяме єдну по 54 крайцарув. К тему кажди рок 700 фунти панскеї волни випрест, а виткат мусіме»⁷.

Підданські обов'язки селян існували на всій території Угорщини, але найбільше обтяжували руські села в гірських районах Карпат, населення яких вело господарство на найнеродючіших землях. Через таке складне становище русини тікали з панських маєтків, повставали проти панів та ставали опришками.

У 1703–1711 роках багато русинів з нинішньої території Словаччини приєдналося до повстання проти Габсбургів, яке очолив Ференц Ракоці II (1676–1735). Він обіцяв звільнити селян від підданства й частково виконав свою обіцянку. Після поразки повстання почалося переслідування його прихильників, що при-

звело до зростання втеч до інших володінь, передусім до низинних областей Північної Угорщини, на так звані «Нижні землі» (на мадяри).

У 1751 році руські селяни зі Східної Словаччини колонізували спустошене турками селище Керестур у Сербії, яке пізніше переіменували на Руський Керестур. Це село й до сьогодні зберігає руський характер і зі своїм понад п'ятитисячним населенням є центром національного, релігійного й культурного життя русинів (руснаків) Воєводини. Звідти русини іммігрували й до інших сіл Воєводини: Коцура, Вербаса, Дюрдьова та ін. Після Другої світової війни їхнім культурним центром стало місто Новий Сад, де розташовані редакції руських газет, радіо, телебачення (руські програми радіо та телебачення транслюються щоденно), видавництва і майже всі руські організації, яких є кільканадцять.

На початку XVIII ст. в Шариській та Земплинській жупах населення зменшилося на цілу третину. Протягом цього століття руські села в Словаччині оновилися природним демографічним зростом, а також появою нових переселенців з регіонів України, насамперед з Галичини.

Перший державний перепис населення Угорщини був проведений у 1715 році, однак він включав у себе лише імена глав родин, які підлягають оподаткуванню. Подальший перепис 1767–1771 років містив дані про кількість селян, батраків та інформацію про їхнє майнове та правове розмежування. Цьому передусім сприяв Толерантний патент Йозефа II від 20 жовтня 1781 року, згідно з яким «з'єднані православні» (уніати) були зрівняні в правах з римо-католиками.

У той час на територію Східної Словаччини з Галичини прибула значна громада євреїв, які селились і в руських селищах, де займалися насамперед торгівлею, зокрема продажем алкогольних напоїв.

Завдяки Толерантному патенту, у руських селах зміцнився соціальний стан греко-католицького духовенства, яке в 1646 році Ужгородською унією було формально зрівняно в правах з духовенством римо-католиків. У XVII–XVIII ст. майже в кожному селі було збудовано церкву, а при багатьох ще й церковні школи. Це сприяло культурному розвитку населення.

Великим прибічником і поширювачем освіти простого населення у XVIII ст. був мукачівський єпископ *Михаїл Еммануїл Ольшавський* (1700–1767), який народився в руському с. Ольшавиця (нині – округ Левоча). В Ужгороді він заснував богословську семінарію (1744) та педагогічний заклад для підготовки дяків, учителів і добився в уряді виділення стипендій для навчання шести семінаристів в Егері. У 50-х роках XVIII ст. єпископ відвідав усі парафії своєї єпархії, зосередивши увагу на стані храму, парафіяльного будинку та інших церковних об'єктів; підрахував кількість церковних книг у церквах кожної парафії (зазначивши їх назви та місце походження) та внутрішнього обладнання кожної святині. Майже всі задокументовані книги були видані у Львові, Києві, Почаєві та інших містах України.

Імператриця Марія-Терезія (1717–1780) провела перший перепис населення Угорщини відповідно до мовного та національного принципу. На підставі даних з *Офіційного лексикону селищ Угорщини з 1773 року (Lexikon universorum regni Hungariae locorum populosorum 1773)*, у трьох жупах на території сьогоднішньої Східної Словаччини було 300 *питомо руських сіл*: у Шариській жупі – 137, Земплинській – 149, Спиській – 14. У Собранецькому та Капушанському округах Ужанської жупи в 1773 році було зафіксовано чотири *питомо руські села* (*Петрівці, Гусак, Карчава та Лекартівці*). Крім цього, у Шариській жупі було 17 змішаних словацько-руських сіл (*Біловежа, Бглярка, Бокша, Дячів, Ганірівці, Кокиня, Кожани, Курів, Ленар-*

тів, Люботин, Лютина, Мальців, Местиско, Округле, Радома, Ряшів та Сорочин). Учені, які досліджували *Офіційний лексикон селищ Угорщини з 1773 року* (Петров, Нідерле, Гнатюк, Гусек та ін.) припускають, що в ньому є помилки й неточності, спричинені комісарами. Наприклад, «Лексикон» зазначає за питомо словацьке село *Новоселицю* та *Михайлів* у Земплинській жупі, *Руську Бистру*, *Нижні Чабіни*, *Бережничку*, *Шандор*, *Нехваль-Полянку* в Шариській жупі, *Колачків* у Спиській жупі, *Гачаву* в Абівській (Кошицькій) жупі та деякі інші. У 1806 році всі ці селища (у тому числі й змішані) були зазначені як руські.

Незважаючи на незначні помилки й неточності, вони вважають його надійним джерелом для з'ясування національних та мовних обставин в Угорщині наприкінці XVIII ст. Із 300 руських селищ на території сьогоднішньої Словаччини з кінця XVIII ст. до початку XX ст. (1910) руську розмовну мову та руську національність зберегло 260 населених пунктів. Саме вони стали основою нашої публікації. Інші стали словацькомовними, зникли або об'єдналися з більшими селищами⁸.

Русинам допомогли економічні та політичні реформи Марії-Терезії, яка відрегулювала податки підданих своїм землевласникам, підтвердила незалежність Мукачівської греко-католицької єпархії від римо-католицької єпархії, підтримувала руську освіту, у Відні заснувала семінарію, у якій навчали греко-католицьких священників (1775), друкарню для видавання книг церковнослов'янською мовою (1770) тощо.

У 1769–1772 роках, під час першого поділу Польщі, Марія-Терезія повернула Угорщині сім руських сіл у районі Спиша (Якуб'яни, Орябину, Кам'юнку, Кремпах, Литманову, Сулин та Мнішек), які імператор Зігмунд I у 1412 році віддав під заставу польському королю Ягайлові в межах 13 королівських міст Угорщини. Уніатські (греко-католицькі) парафії цих семи сіл

і надалі залишилися під покровительством перемишльського єпископства⁹.

Реформи Марії-Терезії продовжив її син Йозеф II (1741–1790), насамперед згаданим патентом про рівноправність усіх релігій і декретом про часткове скасування кріпацтва (1781), обмеження сваволі поміщиків та доступу підданих до незалежних державних судів, не контрольованих поміщиками. На жаль, його реформи стосувалися передусім австрійської частини Габсбурзької монархії (не угорської), і після його смерті ці реформи були скасовані або сильно зредуковані.

Найвизначнішим представником релігійного та культурного життя підкарпатських русинів XVIII ст. був єпископ *Андрей Бачинський* (1732–1809), уродженець с. Бенятин в окрузі Собранці. Він досяг відділення Мукачівської греко-католицької єпархії від юрисдикції острігомського римо-католицького єпископства, що сповільнило її мадяризацію та латинізацію. Єпископ посилив національну самосвідомість своїх віруючих і духовенства заснуванням шкіл, виданням руських книжок тощо. Центр єпархії переніс із Мукачєвого до Ужгорода, залишивши попередню назву єпархії. До Ужгорода він переніс також богословську семінарію.

Протягом тридцяти семи років своєї діяльності, будучи єпископом, А. Бачинський зробив відносно точний реєстр віруючих своєї єпархії (до 1806 р.). З реєстру випливає, що під Мукачівське єпископство в ту добу підпадали 724 парафії і 1660 філій із загальною кількістю 541 964 віруючих греко-католиків – 345 786 русинів, 113 255 румунів, 33 786 угорців та 5 146 словаків. Визначальним фактором укладання реєстру була мова церковних проповідей: 345 786 віруючим священники виголошували проповіді їх рідною мовою – руською, 42 888 віруючим проповідували двома мовами. Словацько-руські проповіді слухало 8944 людей, що становить лише 1,6 % віруючих Мукачівської єпархії.

Майже в кожній греко-католицькій парафії в 1805 році була церква й церковна школа. У філіях парафій було 293 церкви, з них 66 у Шариші й 51 у Земплині. У 1805 році руська інтелігенція складалася із 705 священиків, 86 монахів, 100 учителів (дяків) і 120 семінаристів (клериків).

Перепис 1806 року в кожному населеному пункті містив такі дані: ім'я священика, кількість філіалів, підпорядкованих матірній церкві та їх відстань від неї, загальна кількість греко-католиків, і з них – тих, хто може сповідатися (віком понад сім років), та тих, хто не може сповідатися (віком до семи років і душевно хворі), кількість селянських родин, безземельних (батраків) з будинками і безземельних без будинків, кількість «чистих» (гомогенних) греко-католицьких подружніх пар і змішаних (з яким віросповіданням), мова проповіді греко-католицьких віруючих, наявність школи, кількість шлюбів, народжених (хрещених) та померлих (поховання). Цей перепис, який опублікував у Ніредьгазі Іштван Удварі¹⁰, наводить детальний стан кожної греко-католицької парафії в 1805 році, а отже, інформацію про соціальне, економічне, релігійне, демографічне й мовне становище кожного руського селища на сході Словаччини.

У період єпископства А. Бачинського посилювалися зв'язки угорських русинів з галицькими, але також і з православною Росією, куди на початку XIX ст. пішла група високоосвічених русинів з Мукачівської єпархії. Деякі походили з територій сьогоденної Східної Словаччини, інші – із Закарпатської України. Уродженець Вишньої Ольшави Михайло Балудянський (1769–1821) став першим ректором Санкт-Петербурзького університету, а Петро Лодій, що народився у Збої, став деканом юридичного факультету того ж університету. Іван Орлай (1771–1829) був директором гімназії в Ніжині (учителем Миколи Гоголя), пізніше – в Одесі. Василь Кукольник (1765–1821) був директором го-

ловного Санкт-Петербурзького педагогічного інституту, а Юрій Венелін-Гуца (1802–1939) – співзасновником славістики в Росії і автором перших наукових праць про болгар та Болгарію.

Великим лихом для русинів (як і для жителів інших національностей) були епідемії чуми та холери, які повторювалися майже завжди після неврожайних років та воєн. У 1831–1832 роках у північній частині Угорщини (Горниці) від холери померло кілька десятків тисяч людей (переважно в руських селищах). Верхівка намагалася зупинити поширення хвороби, дезинфікуючи колодязі хлорним вапном, яке простолюддя вважало отрутою. Це викликало масове антифеодальне повстання, яке тоді ввійшло в історію як «руське холерне селянське повстання»¹¹.

У 1816 році з Мукачівського єпископства 193 парафії з 148 987 віруючими було переведено до новоствореної Пряшівської греко-католицької єпархії. Відтоді Пряшів став культурним і релігійним центром русинів Східної Словаччини. До того часу Пряшів був лише філією греко-католицької парохії в Руській Новій Весі. Перший пряшівський греко-католицький єпископ *Григорій Таркович* (1754–1841) заснував при єпархії велику бібліотеку, а його послідовник *Йосиф Гаганець* (1793–1875, уродженець Вишнього Тварожця Бардіївського округу) почав будувати резиденцію нинішньої Греко-католицької метрополії.

У Пряшеві й надалі переважало мадярське або мадяризоване населення, що спричиняло мадяризацію незначної кількості словацького та руського населення міста. До 1818 року греко-католицькою парафією русинів у Пряшеві було село Руська Нова Весь, де похований відомий організатор церковного життя на закарпатських землях єпископ *Йосиф де Камеліс* (1641–1706).

Певне оновлення національної свідомості русинам Угорщини принесла революція 1848 року, коли депутат угорського парламенту *Адольф Добрянський* (1817–1901, народжений у

Рудлові Воронівського округу) розробив політичну програму об'єднання угорських русинів з галицькими й буковинськими і під назвою «*Об'єднання руських коронних жителів до єдиного політичного й адміністративного цілого*» (Меморандум русинів) на чолі об'єднаної галицько-закарпатської делегації особисто передав імператору Ференцу Йосифу I. Імператор прийняв меморандум, пообіцяв позитивно його вирішити, але до його реалізації справа так і не дійшла. Пізніше імператор призначив А. Добрянського представником Австрії при налагоджуванні зв'язків з російською армією, яка прийшла в Австро-Угорщину на прохання імператора, щоб допомогти придушити угорську революцію.

Русини тепло вітали російське військо, яке пересувалося через Дуклянський і Лупківський гірські перевали до Угорщини (у напрямку до Мішкольця) під керівництвом генерала Івана Паскевича. Російська армія проходила через руські села Південної Польщі (Лемківщина), Північно-Східної Словаччини (Пряшівщина) та Північної Угорщини (Гайдудорозька єпархія). Військо, яке складалося переважно з українців (козаків), зупинялося майже в кожному селі. Військові були здивовані, коли замість бунтівних угорців зустрічали «своїх миролюбних людей». Місцеві жителі були не менш здивовані, адже угорська пропаганда зображувала «москалів» монстрами із собачими головами, які ніби вбивали дітей та людей похилого віку, гвалтували жінок, виколювали чоловікам очі (щоб не могли воювати) тощо. Насправді русини зустріли військових, які розмовляли тією самою мовою (або подібною), що й вони, носіїв того самого віросповідання, яке русини здавна називали «*руською вірою*». У багатьох селах військові заходили до церков і разом з місцевими жителями брали участь у богослужіннях. Їхні чудові голоси зачаровували віруючих. Добра слава про *руських козаків* блискавично

поширювалася. Замість опору руський народ часто вітав їх на вході села хлібом і сіллям, процесіями, церковними хоругвами та глаголом дзвонів. Про все це писали російські військові у своїх подорожніх нотатках.

Після придушення Кошутової революції австрійський уряд призначив А. Добрянського радником начальника ужгородського цивільного округу. Добитися автономії Закарпаття йому не вдалося, однак він зміг досягти значних успіхів у сфері культури.

Після усунення від влади А. Добрянського реалізатором його програми на ділянці культури та освіти став *Олександр Духнович* (1803–1865, народився в Тополі нинішнього Снинського округу) – найвидатніший представник русинів ХІХ ст. Він, як і А. Добрянський та інші слов'янські діячі Угорщини, орієнтувався на «Велику Росію», влада якої заперечувала право українців (малоросів) на самостійний національний розвиток, називаючи їх «південною гілкою російського народу». О. Духнович свої твори писав переважно російською літературною мовою (добре нею не володіючи), а до простого люду звертався переважно «народною» мовою, наближеною до місцевих закарпатських говірок («язичієм»). Він був засновником першої *руської* культурно-просвітної організації «*Литературное заведение Пряшевское*» (яка видала 12 книжок), редактором першого *руського* альманаху (*Поздравление Русинов*) і перших *руських* календарів (*місяцесловів*), автором першої *руської* театральної п'єси (*Добродитель превышает богатство*), *руського* букваря (*Книжица читальная для начинающих*), першого *руського* методичного посібника для вчителів (*Народная педагогия*), першої етнографічної праці про русинів (*О народах крайнянских*) тощо. Неофіційним національним гімном закарпатських русинів стала його пісня «*Я русин был, есм и буду*».

У ті революційні роки в Пряшівській греко-католицькій єпархії було засновано майже 300 церковних шкіл (учителями в них були переважно місцеві священики й дяки), у яких діти навчалися рідною мовою, отримували основи релігійної та світської освіти.

Через деякий час угорські політики, оговтавшись від поразки й отримавши рівноправність з Австрією в 1867 році (дуалізм), розпочали наступ проти неугорських народів на своїй території. Усі жителі Угорщини без уваги на їхню національність були проголошені «угорським народом», а угорська мова стала офіційною і для неугорських національностей, які в Угорщині становили більшість населення.

Першими жертвами мадяризації стали русини, що після смерті О. Духновича та вигнання із Закарпаття А. Добрянського не мали своїх лідерів. Усі досягнення русинів, отримані під час революції 1848–1849 років, були скасовані після 1867 року.

Руська духовна та світська інтелігенція, не маючи своїх лідерів, відносно швидко мадяризувалася, бо це був єдиний спосіб зберегти певне суспільне становище. У Пряшівській греко-католицькій єпархії існувала невелика група інтелігентів (головно з духовенства), яка протидіяла мадяризації. До неї належали *Олександр Павлович*, родом з Шариського Чорного (1819–1900), *Анатолій Краліцький* із Чабин (1835–1894), *Юлій Ставровський-Попрадов*, уродженець Сулина (1850–1899), *Іван Поливка* з Бережнички (1866–1930), *Антал Годінка* з Ладомирова (1864–1946), *Еміл Кубек* зі Штефурова (1857–1940) та ін. Їхня діяльність, однак, жорстко переслідувалась угорськими органами влади.

Греко-католицькому єпископству і в тих несприятливих умовах пощастило заснувати або відновити у Пряшеві три греко-католицькі середні школи – богословську (1880), учительську

(1895) семінарії та горожанську середню школу (1910), проте мовою навчання в них повинна була бути угорська. Руська мова була обов'язковою, але тільки для того, щоб студенти розуміли релігійні книги та церковний обряд. Мало того, остання не була «кодіфікованою», отож, який її варіант обере учитель для навчання, залежало від нього самого. Більшість випускників тих шкіл були віддані Святостефанській короні, і, повернувшись у села, сприяли мадяризації.

У другій половині XIX – на початку XX ст. посилювався не тільки національний, а й соціально-економічний утиск русинів, які зі своїх скромних прибутків мусли сплатувати відносно високі податки державі та церкві (грошима й натурою). Це спричинило масову міграцію жителів до Америки. Не було жодного руського села, з якого хоча б декілька десятків осіб не працювали за океаном. У багатьох селах навіть не було такої родини, з якої б хтось не поїхав шукати роботи в США. Щоправда, руські емігранти були зареєстровані відомствами та дорожніми компаніями як «угри» (угорці), отож важко визначити їх точну кількість. Згідно з даними, які надає Ладіслав Тайтак, з кінця 70-х років XIX ст. до 1914 року з Угорщини до США виїхало працювати близько 150 000 русинів. Багато з них виїжджали навіть декілька разів туди й назад.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. декілька сотень руських родин зі Східної Словаччини, насамперед з Бардіївського округу, емігрувало «за Дунай» – до Сремської області на території сучасної Сербії. Там вони асимілювалися з місцевим сербським населенням, але й дотепер зберегли руську національну самосвідомість. Вони відзначилися як успішні підприємці, ремісники, лікарі, педагоги, політики тощо. Нині вони зосереджені переважно в м. Сремська Мітровиця та його околицях і виказують велике бажання встановити контакти з батьківщиною.

Жителі Верхнього та Нижнього Орлика, Біловежі та інших населених пунктів Маковицької домонії тоді ж заселили с. Перегул Марє в Румунії (на румунсько-угорському пограниччі), недалеко від містечка Надьяк. Вони й до сьогодні зберегли руський маковицький говір.

Майже сто мешканців з руських дротарських сімей Кам'юнки та Орябини з округу Стара Любовня в середині XIX ст. емігрувало до с. Скеюш, що в Темешварській жупі в Румунії. Там вони майже сто років берегли рідну мову, звичаї і традиції. Їхні нащадки після Другої світової війни повернулися до Чехословаччини. Усі вони осіли в м. Хомутов та с. Троскотовіце на Зноємську, де й дотепер зберігають свою етнічну самосвідомість. Руський фольклорний ансамбль «Скеюшан» з Хомутова, який презентує традиції своїх предків, став лауреатом міжнародного фольклорного фестивалю «Стражниця» й належить до найуспішніших фольклорних колективів у Чеській Республіці.

Кількість руських середніх шкіл у Пряшівській єпархії на початку XX ст., унаслідок угорської асимілятивної політики, зменшилася з 247 в 1874 році до 23 у 1906-му (68 шкіл були двомовними – угорсько-руськими). До 1912 року всі двомовні школи були мадяризовані, а з 23 руських шкіл національний характер до певної міри зберегло лише дев'ять.

Мадяризацію руських освітніх закладів пришвидшили шкільні закони графа Альберта Аппон'ї 1907 року, згідно з якими вчителі були змушені присягатися, що будуть виховувати в учнів почуття належності до угорської нації, вчити їх по-угорськи і всю документацію вести угорською. Тих, хто цього не дотримувався, звільняли з посади або відправляли на «перевиховання» в угорське оточення.

Поступово і в церковних книгах кирилицю було замінено латиницею з угорською транскрипцією. У Пряшеві виходив єдиний

«руський» часопис «*Naše otcseszstvo*», друкований угорською абеткою та за угорським правописом, звичайно ж, проугорської орієнтації. Офіційно русинів записували як *угорців греко-католицького обряду*. Великим пропагандистом мадяризації русинів на початку ХХ ст. був пряшівський греко-католицький єпископ Іштван Новак (1879–1932) з Ублі, який, окрім іншого, замінив традиційний юліанський календар на григоріанський, а після виникнення Чехословаччини 1918 року відмовився визнати нову державу; утік до Угорщини, де й помер у бідності та забутті.

На вітчизняному ґрунті до кінця Першої світової війни не було сили, яка б протидіяла мадяризації русинів. Винятком були селяни, які залишилися вірними традиціям предків і відкидали всі нововведення, у тому числі угорську мову. Прості сільські жителі, здебільшого неграмотні, наперекір сильній промадярській агітації, під час усіх офіційних переписів населення в 1880–1910 роках зараховували себе до руської національності та греко-католицького віросповідання.

В окремих випадках угорські комісари записували русинів як словаків (словенів). Парадоксально, що офіційна статистика доби найсильнішої мадяризації є досить точною та вірогідною. Однак виникали певні розбіжності, огріхи через свавілля комісарів, котрі під час одного перепису населення записували жителів одного й того самого населеного пункту як русинів, а через десять років – як словаків, а ще через десять – знову як русинів. На щастя, таких прикладів обмаль. Не маємо відомостей про випадки, щоб у статистичних документах з руських населених пунктів Східної Словаччини русини фігурували як угорці, навіть якщо їхнє національне самовизначення (особливо серед інтелігенції) було досить лабільне.

Набагато вищий рівень національної самосвідомості спостерігався серед руських емігрантів з Пряшівщини у США, які вже

у 80–90-х роках ХІХ ст. засновували національні організації, газети, журнали, не погоджуючись з політикою мадяризації, яку провадила влада у «Старому краї». Пряшівська єпархія на прохання емігрантів посилала до них своїх греко-католицьких священників, часто з наміром упроваджувати промадярську політику, яку віруючі в умовах американської демократії рішуче відкидали. Греко-католицькі священники, окрім того, часто вступали у конфлікти з американською римо-католицькою верхівкою, під патронатом якої перебували. Остання не розуміла, що *грецькими* католиками можуть бути люди, які не володіють грецькою, а *католицькими* священниками – духівники, які не дотримуються целібату. Католицька верхівка вважала таких духівників еретиками й не дозволяла їм займатися пасторальною діяльністю. Ті ж знаходили прихисток у Російській православної церкві, обряд якої майже ніяк не відрізнявся від греко-католицького, до того ж православні священники, як і вони, могли перед висвятою одружуватися. Першим таким священником був міннеапольський греко-католицький духовний отець *Олексій Товт* (1854–1909). У 1891 році він перейшов під юрисдикцію Російської православної церкви у США разом зі всією своєю парафією, що налічувала 365 членів. Його приклад наслідували й інші американські греко-католицькі приходи.

Зі США православ'я поширювалося і в «Старому краї» – між греко-католиками Східної Словаччини, Південної Польщі та Підкарпатської Русі, і це всупереч сильному спротиву церковних та світських органів. Російська православна церква в Америці, як і російська влада, не визнавала русинів (українців, малоросів) за самостійний народ, а вважала їх гілкою російського, тому разом з православ'ям серед віруючих поширювалося й *москвофільство*, яке в Карпатському регіоні мало давніші традиції (*Общество ім. О. Духновича, Общество ім. М. Качковського* та ін.).

Поширенню православ'я на вітчизняному ґрунті сприяли й солдати австрійсько-угорської армії, які поверталися з полону в Росії та Україні, де на власні очі переконалися в тому, що їхні кровні брати – це росіяни й українці, близькі за менталітетом, мовою та релігією, а не угорські пани.

II. Від Першої світової війни до нашого часу

Перша світова війна призвела до радикальних змін на карті Європи.

Уже в XIX ст. в політиці панувала думка про створення національних країн на основі етнічної належності населення. Цей рух був названий *рухом за самовизначення націй*.

Наприкінці Першої світової війни завзятим пропагандистом означеного руху був президент США Вільям Вільсон, який посприяв тому, що Австро-Угорська монархія після поразки в 1918 році розпалася на окремі національні держави. На уламках Австро-Угорщини виникла й Чехословацька Республіка, до якої рішенням Мирової комісії була приєднана й східна частина «Угорської Русі» під назвою «Підкарпатська Русь». Руські поселення на захід від Ужгорода (разом зі словацькими та угорськими) стали частиною Словаччини. Оскільки всі руські поселення (від Новоселиці на сучасному словацько-українсько-польському пограниччі до Остурні під Високими Татрами) були греко-католицькі й підпорядковувалися Греко-католицькій єпархії у Пряшеві, територія, на яку розповсюджувалося повноваження того єпископства, дістала скорочену назву «Пряшівщина», яка утвердилася головно в русько-українському середовищі й використовується дотепер. Отже, термін «Пряшівщина» має релігійно-національний, а не географічний характер. Його аж ніяк не можна ототожнювати зі словацьким терміном «Prešovsko» (околиця Пряшева).

Оскільки ця територія стала частиною новоутвореної держави, чехословацька влада мала виконати всі міжнародні зобов'язання, передусім запропонувати Підкарпатській Русі автономію, визначити точну межу між Словаччиною та Підкарпатською Руссю, вирішити мовне та шкільне питання тощо. Рішення празької влади щодо питань мови та культури повинні були розповсюджуватися й на русинів Словаччини. Виконання цих зобов'язань влада постійно віддаляла.

Невирішеними на час усього міжвоєнного періоду zostалися національне та мовне питання. Наприклад, словаки офіційно вважалися частиною чеської нації, а під час перепису населення про них у графі «*національність*» писали «*чехословацька*».

Для вирішення мовного питання на території Підкарпатської Русі та Пряшівщини Міністерство освіти Чехословаччини 4 грудня 1919 року скликало нараду п'ятнадцятьох найавторитетніших чеських філологів, які однозначно констатували, що мова підкарпатських русинів є, «*безумовно, малоросійським діалектом*», тому до шкільної практики мав бути введений «*галицький варіант української мови*». На основі даних рекомендацій Іван Панькевич написав «Граматику руської мови» (Ужгород, 1922), яка натрапила на великий опір з боку москвофілів як у Підкарпатській Русі, так і в Східній Словаччині. На відміну від усіх інших підручників, «Грамматика...» І. Панькевича була написана на основі місцевих руських говірок (І. Панькевич був блискучим діалектологом), і її три перевидання відіграли важливу роль у національному відродженні підкарпатських русинів.

У Східній Словаччині після передвоєнного та воєнного погромів руська освіта відроджувалася дуже повільно. Не вистачало національно свідомих учителів, не було підручників, шкільні будівлі в багатьох селах були зруйновані. У 1923/1924 навчаль-

ному році у Східній Словаччині було 9 державних та 87 церковних приходських шкіл, одна горожанська, по одній учительській та богословській семінарії з руською мовою навчання. Насправді у всіх тих школах мовою навчання було так зване «язичіє» – суміш церковнослов'янської, руської мов та місцевих говірок. У 1936 році з ініціативи єпископа Павла Гойдича у Пряшеві була заснована *Греко-католицька руська гімназія* (нині – Об'єднана школа ім. Тараса Шевченка з українською мовою навчання).

Москвофільське *Общество ім. О. Духновича* видавало тижневик «Русское слово» (1924–1939), а українська організація «Просвіта» – щомісячник «Слово народа» (1931–1932). Головним культурним осередком русинів-українців Словаччини був *Русский дом* на Головній вулиці у Пряшеві, куплений у 1925 році у графа Дьожефі за 300 000 крон, зібраних від заможних спонсорів і так званих «гелерових пожертв» у селах. За рахунок «усенародних» фінансових коштів 1933 року перед будівлею богословської семінарії О. Духновичу поставили пам'ятник (скульптор – Олена Мондич (1902–1975))¹².

У 1928 році існуючий тимчасовий адміністративний кордон між Словаччиною та Підкарпатською Руссю був проголошений остаточним. Обмежену автономію Підкарпатській Русі, що була перейменована на Карпатську Україну, чехословацький уряд запропонував аж у жовтні 1938 року, однак Віденський арбітраж 2 листопада 1938 року приєднанням південно-західної частини Підкарпатської Русі та Південної Словаччини до Угорщини, по суті, її ліквідував.

Після проголошення самостійної Словацької держави 14 березня 1939 року русини Східної Словаччини стали її частиною, причому ціла Карпатська Україна (у тому числі руські поселення на схід від Снини) була окупована фашистською Угорщиною і ввійшла до її складу.

Словацька клерофашистська влада (на чолі з президентом Йозефом Тісом) розпочала агресивну політику проти русинів-українців на своїй території. Русини не мали права засновувати громадські та політичні організації. Єдиним часописом, дозволеним владою, був тижневик «*Новое время*» (Меджилабірці, 1940–1944), видаваний «язичієм».

У грудні 1940 року, усупереч сильній словакізації з боку державних органів, свою належність до руської національності визнало 69 116 осіб, і це не враховуючи майже 20 000 русинів зі Снинського, Собранецького та Михайлівського округів, що були приєднані до Угорщини.

Органи державної влади Словаччини репресували, зокрема, національно свідому інтелігенцію. Багато молодих людей втекло до Радянського Союзу, де їх майже всіх засудили за «порушення державного кордону» до примусових робіт у концентраційних таборах Сибіру. Пізніше (у 1943 р.) чимало з них разом з в'язнями із Закарпатської України, засудженими за тією самою статтею Радянського кримінального кодексу, добровільно вступили до Першого чехословацького корпусу в СРСР і боролися за визволення Чехословаччини від нацистів. Значна частина з них загинула на Дуклі, у Липтовському Микулаші, Остраві та інших містах. Цивільне населення також активно залучалося до антифашистського руху. Майже 500 русинів-українців взяло активну участь у Словацькому національному повстанні. 9 листопада 1944 року за участь в опорі німці запалили село Токаїк, а 32 жителів розстріляли. У Другій світовій війні в межах цілої Словаччини найбільше постраждали українські населені пункти.

Головними охоронцями руської (української) національної ідентичності в міжвоєнний та воєнний періоди були греко-католицька та православна церкви. До 1950 року в Словаччині

не було жодного греко-католицького чи православного священика словацької національності.

Після Другої світової війни Підкарпатська Русь, у результаті підписання Чехословацько-радянської угоди 1946 року, була приєднана до Радянського Союзу, а русинам-українцям у північно-східній частині Словаччини чехословацька влада пообіцяла широку автономію. Її гарантом мала бути *Українська Народна Рада Пряшівщини* (УНРП), заснована відразу після визволення Східної Словаччини радянською армією – 1 березня 1945 року. УНРП мала чотирьох депутатів у братиславській Словацькій Національній Раді та двох – у пражьких Національних зборах.

Парадоксальним був той факт, що «офіційною мовою» *Української Народної Ради Пряшівщини* була не українська, а російська. Переважно російськомовним був і її друкований орган – тижневик «*Пряшевщина*». УНРП ініціювала створення середніх шкіл з російською мовою навчання, у тому числі Державної російської гімназії в Гуменному. Усі російськомовні школи (у більшості яких навчання велося штучним «язичієм», бо вчителі російською літературною мовою не завжди володіли) підлягали *Реферату українських шкіл* (РУШ) Відомства (Poverenictva) освіти у Братиславі, яке мало свої відділення в кожному окрузі з русько-українським населенням. У національному питанні головні представники УНРП, по суті, стояли на позиції царської влади в Росії. Формально вони визнавали існування української нації, мови, культури, але русинів Східної Словаччини вважали частиною російського народу. Це був один з багатьох парадоксів тієї доби. До певної міри це відображало ситуацію у східних областях Радянської України, де переважали російськомовні школи, зокрема середні та вищі¹³.

У 1947 році понад 12 000 найсвідоміших русинів-українців Словаччини під впливом потужної радянської агітації добро-

вільно прийняли (оптували) радянське громадянство і були переселені до України – у Рівненську та Волинську області, на місця чехів, переселених до своєї батьківщини. Русини-українці були переселені зі Словаччини і з нерухомим майном – худобою, збіжжям, одягом. На нових місцях їх чекала надзвичайно складна економічна, політична й національна ситуація. Значну частину їхнього майна розграбували ще по дорозі (у Західній Україні тоді лютував голод), будинки чехів, що для них призначалися, уже зайняли адміністративні працівники зі сходу та переселенці з Польщі. У тих поселеннях значний вплив мала Українська повстанська армія (бандерівці), політика якої не стикувалася з поглядами «оптантів» зі Словаччини. Замість обіцяної приватної власності на землю їх загнали в колгоспи, а будь-які контакти з батьківщиною (навіть листування) радянські органи заборонили чи обмежили до мінімуму. «Оптанти» протестували проти невиконання обіцянок, хотіли негайно повернутися додому, але вороття назад не було, бо під час перетину державного кордону всі вони автоматично отримали («оптували») радянське громадянство, тому були підпорядковані радянським законам, а точніше – беззаконню. На території України русини зі Словаччини відчайдушно наголошували на тому, що вони є словаками, бо це був єдино можливий спосіб повернутися назад. *«Ми не українці, а словаки, наша батьківщина – Словаччина, тому ми хочемо туди повернутися»*, – наголошували «оптанти» в численних петиціях та зверненнях до найвищих радянських органів, аргументуючи свою позицію. Більшість з них та їхні нащадки у 60-х роках ХХ ст. повернулися до рідних країв зі словацькою національністю в паспортах. Їхні розповіді про митарства, пережиті в Радянській Україні, мали негативний вплив на розвиток «українського національного питання» у Словаччині. Люди побоювались, що коли під час перепису населення запишуть себе

українцями, то їх депортують в Україну. Щоб залишитися на рідних землях, записували себе словаками, ототожнюючи, таким чином, національність з державним громадянством.

Окрім міграцій до Радянського Союзу, у руських поселеннях Східної Словаччини спостерігався значний відтік у межах внутрішньої міграції. У 1945–1950-х роках до чеського пограниччя переселилося близько 20 000 русинів-українців. І там зі страху, щоб їх не вивезли в СРСР або не запідозрили у співпраці з бандерівцями, майже всі записали себе словаками. У подальшому тисячі переїхали до промислових центрів Чехії та Словаччини в рамках організованого вербування робочої сили. Малі русько-українські села поступово вироджувались. Усе це призводило до того, що під час офіційного перепису населення в 1950 році до української і російської національностей записалося тільки 48 231 особа, що було на 42 848 осіб менше, ніж під час офіційного перепису населення 1930 року (у 1940 році перепис не проводився).

У 1952 році УНРП була офіційно скасована, а на її місці утворився *Культурний союз українських трудящих* (КСУТ) з надто обмеженим рівнем повноважень, зорієнтованих тільки на питання культури. Була розформована молодіжна організація *Союз Молоді Карпат*, а її члени автоматично були передані до *Чехословацького союзу молоді*. З ліквідацією греко-католицької церкви в 1950 році закрилися всі релігійні організації і їхні друковані видання. Після інсценованого владою так званого «Собору греко-католицької церкви в Пряшеві» (28.04.1950) греко-католиків адміністративно перевели в лоно Православної церкви, а всі греко-католицькі церковні будівлі, у тому числі й храми, стали власністю Православної церкви Чехословаччини. Частина віруючих, які не погодилися з православ'ям, перейшла до римо-католицької релігії. Представники духовенства, які

відмовилися підписувати перехід до православ'я, у тому числі і єпископи Павло Гойдич і Василь Гопка, були заарештовані й засуджені на великі строки ув'язнення. Багатьох «неслухняних» священників теж заарештували за сфабриковані «злочинні дії», а всі інші повинні були з родинами покинути територію Словаччини й переселитися до Чехії, де їх примушували виконувати чорну фізичну роботу.

Водночас у Словаччині всі російськомовні школи різних ступенів (їх кількість до 1950 року сягала майже 300) були адміністративно змінені на українські. Учителі, які не погоджувалися з «українізацією» і політикою Комуністичної партії, теж повинні були полишити викладання й перейти «на виробництво», тобто стати чорноробами. На їхні місця приходили випускники короткострокових курсів, які підтримували політику Комуністичної партії.

Основна частина населення не розуміла радикальних змін у своєму приватному й громадському житті і під час офіційного перепису населення переважна більшість людей «руської» національності записувалася словаками. Головним мотивом такого рішення був страх виселення до України або на чеські прикордонні території – на місця вигнаних німців. Люди боялися записуватись українцями, бо остерігались, що їх спіткає доля польських лемків, які жили з ними в безпосередньому сусідстві – з другого боку державного кордону. У 1945–1946 роках більшість з них нібито «добровільно» була депортована до Радянського Союзу.

Кілька тисяч лемків Польщі, щоб уникнути депортації в Радянський Союз, улітку та восени 1945 року переховувалися в лісах Північно-Східної Словаччини. За наказом радянських органів Чехословацьке військо їх виловлювало і масово повертало в Польщу, де на них чекали жорстокі розправи, а врешті-решт –

ув'язнення в концентраційному таборі Явожно та депортація в Радянський Союз без якого-небудь майна¹⁴.

Лемки, які відмовлялися від перспективи радянського громадянства й залишилися вдома, у 1947 році в рамках операції «Вісла» були насильно депортовані зі своїх лемківських сіл у Карпатських горах на колишні німецькі території Західної Польщі тільки тому, що під час переписів населення записували себе українцями, русинами або росіянами. Той, хто в паспорті мав записану польську національність або ж мав чоловіка чи дружину польської національності, міг залишитися на попередньому місці проживання.

Важливу роль тут відіграв і наступ влади проти Української повстанської армії, підрозділи якої проникали на територію Чехословаччини з так званими «пропагандистськими рейдами» або ж зі спробами добратися через територію Словаччини на захід. У радянській та чехословацькій пресі українських повстанців зображували як бандитів, терористів, фашистів і представників найогидніших асоціальних верств. На території Словаччини їм приписували мерзотності і звірства, яких насправді вони ніколи не чинили, наприклад, брутальне вбивство одинадцятьох євреїв в українському селі Ковбасові 6 грудня 1945 року¹⁵.

У чехословацькій антибандерівській пропаганді 1940–1950 років терміни «бандерівець» і «українець» часто ототожнювалися. Тому не дивно, що місцеві русини-українці, які в Другій світовій війні стояли на антинацистських позиціях і брали активну участь в антифашистському партизанському опорі й у Словацькому національному повстанні, а на виборах 1946 року і після політичного перевороту 1948 року підтримували Комуністичну партію, дистанціювалися від діяльності «українських націоналістів». Свою незгоду з їхньою політикою часто виражали й у формі того, що реєструвалися словаками.

Ще однією причиною «денаціоналізації» русинів-українців була негласна пропаганда: «Якщо будете реєструватись українцями, вас вивезуть до України, або всю територію, де ви живете, приєднають до Радянського Союзу». Однак населення не хотіло ні того ні іншого, бо в Чехословаччині, наперекір соціалістичному ладові, були більш демократичні умови і вищий життєвий рівень, ніж у Радянському Союзі.

Певну роль тут відіграв і штучно організований бій з так званим «українським буржуазним націоналізмом», у якому несправедливо були звинувачені депутати Словацької Національної Ради (парламенту) *Петро Бабей*, *Василь Капішовський*, секретар Союзу молоді Карпат *Андрій Сушко*, директор Російської гімназії в Пряшеві *Олексій Фаринич*, мовознавець *Іван Панькевич* та ін. Усі ці обставини призвели до того, що в 1961 році людей руської та української національності у Словаччині налічувалося лише 35 435 осіб. У порівнянні з 1950 роком це було на 12 796 осіб менше, отже, утрата становила 26,6 %.

Так звана «українізація» русинів і колишніх російськомовних шкіл, якою керувала, контролювала й фінансово підтримувала держава, поступово консолідувалася і принесла виразні позитивні результати, які можна спостерігати особливо на кількісному рівні. Виникли кафедри української мови і літератури у двох вищих навчальних закладах Пряшева, шість нових середніх шкіл з українською мовою викладання, у семи словацьких технікумах були створені класи з вивченням української мови. Оскільки в державі діяли директиви щодо прийому до середніх і вищих шкіл кількості учнів національних меншин, до цих навчальних закладів (у порівнянні зі «статистичною» кількістю населення) поступало значно більше учнів з українських, ніж зі словацьких шкіл. Більше п'ятдесяти абітурієнтів українських середніх шкіл влада направила на навчання до України¹⁶. Це

привело до швидкого зростання української інтелігенції. Було створено два науково-дослідні інститути, Музей української культури, українське видавництво (було видано більш ніж 1000 книг, переважно шкільних підручників), українську секцію Союзу словацьких письменників, Українське радіо. Українською мовою виходило сім газет і журналів, кожний тиражем 1500–3000 примірників. Клуб читачів української літератури «Дружба», заснований з ініціативи письменника Івана Мацинського, у 60-х роках ХІХ ст. нараховував майже 900 індивідуальних членів, що письмово зобов'язалися купувати від трьох до десяти українських книжок у рік.

Культурний союз українських трудящих мав свої філіали з працівниками, яким платила держава, у п'ятьох районах, а місцеві організації існували майже в кожному українському селі. КСУТ організував величаві фестивалі культури українців Словаччини у Свиднику, Меджилабірцях, Бардієві, Снині і так звані регіональні фестивалі українського фольклору майже в десяти регіонах з українським населенням. Український народний театр у Пряшеві (заснований у 1946 році) на початку 1950-х перейшов з російської на українську літературну мову. При ньому був створений 80-членний професіональний *Піддуклянський український народний ансамбль* (ПУНА), зорієнтований повністю на фольклор місцевого українського населення.

Будівництво великих заводів в Бардієві, Меджилабірцях, Свиднику, Стропкові, Снині, Старій Любовні й колективізація сільського господарства підвищили економічне й соціальне становище русько-українського населення цих регіонів.

Зважаючи на кількісні показники, ці зміни можна вважати позитивними, однак, ураховуючи їх якість, ще зарано давати будь-яку оцінку. Утім, уже тепер можна об'єктивно зазначити, що в контексті істотно обмежених можливостей, які передбачав

комуністичний режим у Чехословаччині для розвитку культури як такої (і окремо національної культури), українська національна меншина досить непогано розвивалась. Те, що її потенціал (так, як і в усьому суспільстві) був виразно обмежений і зазнавав утисків, свідчить той факт, що під час «політичної відлиги» наприкінці 1960-х років (частково ще й наприкінці 1980-х) саме інтелігенція активізувалася і в багатьох напрямках культури перейшла межу домінуючого регіонального характеру.

Русини-українці (особливо українська інтелігенція) палко привітали політичні реформи в Чехословаччині, розпочаті «Празькою весною» 1968 року. Однак ці реформи були придушені радянськими танками в серпні того ж року. У часи так званої «нормалізації» багато українських учителів, письменників і працівників культури за свої погляди були заарештовані (Юрій Бача, Петро Гроцкий, Анна Коцур, Павло Мурашко) або ж на довгі роки виключені із суспільного життя (Михайло Шмайда, Іван Мацинський, Єва Бісс, Віктор Коваль, Василь Дацей, Йосиф Шелепец, Микулаш Гиряк, Степан Макара, Микола Мушинка та ін.).

Незважаючи на значну підтримку держави, кількість громадян, які себе вважали українцями, щорічно зменшувалась, у зв'язку із цим радикально зменшувалась і кількість українських шкіл, тиражі українських книг та журналів. Про це свідчать такі статистичні дані: у 1948 році в Словаччині було 275 початкових та середніх шкіл з російською мовою викладання, у 1966 році їх кількість зменшилась і становила 68 початкових шкіл з українською мовою викладання. Кількість середніх шкіл за той період зменшилася із 41 до 3, а кількість гімназій – із чотирьох до однієї в м. Пряшеві. Усі інші перейшли на словацьку мову викладання¹⁷.

Після «оксамитової революції» в листопаді 1989 року була за-суджена політична практика тоталітарного комуністичного ре-

жиму в Чехословаччині і в національному питанні. Греко-католицька церква була реабілітована, їй повернули мастки (у тому числі й храми та парохіальні будівлі). Були засуджені репресивні дії комуністичного режиму – насильницька колективізація, переслідування за політичні переконання тощо. Критиці знизу було піддане й керівництво Культурного союзу українських трудящих. Указувалося на те, що КСУТ є «продовженням руки комуністичної партії». Виникла потреба відновити етнонім *русин*, вживання якого з 1950 року було заборонено. Ідучи назустріч цим вимогам, нове керівництво Культурного союзу українських трудящих після тривалих дискусій вирішило змінити назву організації на «*Союз русинів-українців Чехословаччини*», чітко цим показуючи, що русини й українці – це одна національна меншина.

Частина членів колишнього КСУТу не погодилася з таким трактуванням національності й заснувала нову організацію під назвою «Русинська оброда» («*Руське відродження*»). У її програмі йшлося про те, що русини не є частиною українського народу, а є самостійним народом. Одразу ж на початку своєї діяльності «Русинська оброда» проголосила програму «деукраїнізації» русинів. Її результатом була кодифікація русинської літературної мови, заснування русинськомовних газет і журналів, Інституту русинської мови і культури, Русинської редакції Словацького радіо, Музею русинської культури у Пряшеві, перетворення *Українського національного театру на Театр ім. Олександра Духновича* (із заміною української мови п'єс на русинську), а назву Піддуклянського українського народного ансамблю на Піддуклянський художній народний ансамбль¹⁸. (Poddukelský ľudový súbor – PULS – словацькомовна аббревіатура залишилася не зміненою).

Ставлення «Русинської оброди» до національних питань у той час збігалось з ліберальним підходом держави, яка у фор-

мулярах до перепису населення в 1991 році ввела дві національності – русинську й українську¹⁹. До першої записалося 16 937 осіб, а до другої – 13 847. Разом це становило 30 784 особи. Це на 8476 осіб менше, ніж у 1980 році. За переписом населення у 2001 році українцями себе записали 10 814 осіб, а русинами – 24 201 особа. Разом це становить 35 015 осіб. У порівнянні з 1991 роком, у 2001 спостерігаємо збільшення русинського населення на 7264 особи й зменшення українського на 3033 особи. Разом з тим 49 099 осіб визнало русинську мову своєю рідною, 9480 осіб рідною мовою вважало українську. Офіційний перепис населення тільки підтвердив факт асиміляції обох національних меншин на користь словацької національності.

Після переписів населення в 1991 і 2001 роках уже неможливо ігнорувати русинів у Словаччині як самостійну національність. Ця національна меншина, згідно з нашими переконаннями, в основі своїй споріднена з українською нацією, однак це, власне, наша думка, яку не хочемо нав'язувати прихильникам інших поглядів на цю проблематику. Згідно із законами Словаччини (відведеними від міжнародних законів) кожен громадянин має право обирати національність відповідно до своїх переконань. На практиці нерідко трапляється, коли в окремії сім'ї один із її членів записався до русинської національності, другий – до української, а третій – до словацької. Один вважає своєю рідною мовою русинську, другий – українську, а третій – словацьку. При цьому всі мають одних батьків.

Результати перепису населення 2011 року, до якого було видано нашу книгу «*Národnostná menšina pred zánikom?*», були трохи несподіваними. Наперекір очікуванням, що кількість русинів-українців Словаччини буде й надалі зменшуватися, до русинської національності записало себе 33 482 особи, до української – 7430 осіб; разом – 40 912, що є на 5897 осіб біль-

ше, ніж десять років тому. Русини, таким чином, стали третьою найчисленнішою національною меншиною в Словаччині (після угорців та ромів). Разом з тим 55 469 осіб заявило, що їх рідною (материнською мовою) є русинська, що є на 6370 осіб більше, ніж 2001 року. Українську мову своєю рідною (материнською) 2011 року вважало 5689 осіб, що є на 2190 менше, ніж у 2001 році.

Успіх русинів був спричинений і більшою «допереписною» активністю русинських організацій у порівнянні з українськими організаціями – у пресі, на радіо, телебаченні, на білбордах. Русинам удалося перетягти на свій бік навіть двох міністрів уряду Словацької Республіки (Роберта Калиняка та Івана Міклоша), які перед переписом заявили, що є русинської національності і закликали своїх одноплемінників записувати себе русинами.

Нестабільна національна самосвідомість русинів-українців Словаччини до певної міри спричинена й тим, що ані русини, ані українці на сьогодні (на відміну від минулих часів) не мають своїх національних лідерів, які б були для них прикладом. Здається, що останніми такими лідерами були благословенні єпископи *Павло Гойдич* і *Василь Гопко*, яких за національні й релігійні переконання піддали жорстоким мукам, довгостроковим ув'язненням, а Павло Гойдич і смерті. Треба підкреслити, що в минулому (на відміну від сучасності) греко-католицька церква була головною опорою національної самосвідомості русинів-українців.

У перші повоєнні роки шанованими серед русинів-українців були представники Української Національної Ради Пряшівщини: *Василь Караман* (1903–1961), *Петро Бабей* (1900–1979), *Петро Жидовський* (1890–1947), *Іван Рогаль-Ільків* (1917–2002), *Василь Капішовський* (1914–2002), *Діонізій Ройкович* (1910–1974), *Дезидерій Милий* (1906–1971) та ін. Між русько-українською молоддю значну популярність мали керівники Союзу молоді Карпат – *Андрій Сушко* (1917–1995) та *Йосиф Сопко* (1914–2000).

Після комуністичного перевороту в 1948 році майже всі вищезазначені були відсторонені від своїх посад. Діячі нового Культурного союзу українських трудящих були номенклатурними кадрами Комуністичної партії Словаччини, призначеними «зверху». Вони вже не були такими популярними серед населення, як їхні попередники.

Певне оновлення національного життя русинів-українців Словаччини принесла «Празька весна» 1968 року. Лідерами могли стати *Іван Мацінський* (1922–1987), *Юрій Бача* (1932) та ін. Їхні виступи на публічних зборах та на радіо привертали загальну увагу і підтримку. Після окупації Чехословаччини військами Варшавського договору і внаслідок «нормалізації» нова влада змусила їх замовчати, а деяких і ув'язнила.

Після «оксамитової революції» 1989 року вже нікому (ні з русинської, ні з української сторони) не вдалося набути загальної популярності й довіри серед широких мас населення. Інтелігенція, яка жила переважно в містах, віддалялася від життя в селах і першою підлягала асиміляції. Національно свідомі русини-українці спрямували свою діяльність майже виключно на народну художню самодіяльність та патріотичні виступи по радіо і в місцевій русинській та українській пресі (яку читала лише незначна кількість русинів-українців). Вплив друкованого слова на широкі маси населення в той час був мінімальним. Вузке коло патріотично налаштованих українських і русинських журналістів та письменників у друкованих виданнях правдиво зазначали негативні явища в національній політиці, однак не показували реального виходу з кризової ситуації. Тиражі русинських і українських видань щорічно знижуються, оскільки кількість постійних передплатників, які навчалися в українських школах, зменшується, а сучасне молоде покоління здебільшого не володіє абеткою.

Греко-католицька церква яка, як ми вже зазначили, завжди була оплотом та захисником «руськості» своїх віруючих, після «оксамитової революції» 1989 року відкрито обрала шлях словакізації обрядів та вірян. Усі їхні видання друкуються словацькою мовою за винятком журналу отців Василіанів «Благовісник» та журналу *Общества им. Иоанна Хрестителя* «Artos» (у яких матеріали публікуються русинською мовою, однак латиницею) та ще двох-трьох парафіяльних органів (друкованих теж по-русинськи). Невелика група народолюбців з духовенства, які переклали Святе Письмо та інші церковні книги народною мовою (отці Василіани, священники Франтішек Крайняк, Ярослав Поповець, Іван Барна, Микола Ясик та ін.), не знайшла розуміння церковної верхівки, і їхні переклади не були імпримовані церковною владою, тому не можуть загально використовуватися під час богослужінь, а лише у вузькому колі приходів за спеціальним дозволом.

Зв'язки Греко-католицької церкви Словаччини з Українською католицькою церквою в Україні є мінімальні. У 2001 році греко-католицьку релігію у Словаччині задекларувала 219 891 особа. У 2011 році – 206 871, що є на 12 960 осіб менше.

Православна церква на богослужіннях зберегла традиційний церковнослов'янський обряд, однак у спілкуванні священника з віруючими теж використовують словацьку мову або місцеві діалекти. Свої церковні видання друкують тільки словацькою. Православна церква у Словаччині зберегла свою автокефалію (самоврядність), однак у духовній сфері орієнтується на Російську православну церкву, у вищих закладах якої значна частина її керівників здобула освіту. У 2001 році православне віросповідання декларувало 50 363 особи, у 2011 – 49 133, що є на 1230 осіб менше.

Слід зазначити, що ні на Греко-католицькому, ні на Православному факультетах Пряшівського університету ані укра-

їнська, ані русинська мови взагалі не вивчаються, навіть як необов'язкові предмети.

Найвизначнішими пропагаторами національної самосвідомості русинів-українців, їхньої мови й культури не є викладачі університетів, письменники, учителі чи священики, а редактори української і русинської редакцій національно-етнічної радіостанції Словацького радіо в Кошицях. Вони щоденно промовляють до слухачів українською або русинською мовами, і їхні радіопередачі набули значної популярності не тільки між русинами-українцями, а й між словацьким населенням.

До широковідомих особистостей серед русинів-українців Словаччини належать виконавці русинських і українських пісень, незалежно від їхньої національності або національної орієнтації – Марія Мачошко, Анна Сервіцька, Анна Порац, Микола Петрашовський, Рудо Смотер, Моніка і Андрій Кандрачі та багато інших. Завдяки фестивалям, розповсюдженню аудіо- й відеоносіїв, їхні імена відомі не лише в найвіддаленіших селах, а й далеко за межами Словаччини.

Якщо в 1880–1910 роках у всіх 260 селах русинами себе вважала більшість населення (понад 50 %), то у 2001 році з 260 досліджених населених пунктів лише 104 досягали межі 20 % русинів та українців, узятих разом.

Під час перепису населення 2011 року це число збільшилося на 124 (за рахунок збільшення сіл з русинським населенням), а 50-відсоткову межу переконали 42 села. Нижче подаємо список сіл з понад 20-відсотковою кількістю русинів та українців, узятих разом. Цифри означають проценти: перша цифра – перепис 2001 року, друга – 2011-го (у разі, якщо в цьому перепису кількість не досягла 20 відсотків, то позначаємо ризикою (-); жирним шрифтом – села з більш як 50-відсотковою перевагою русинів-українців під час одного або двох переписів).

У Бардіївському окрузі – 16 сіл: Андрійова – 29/-, Біловежа – -/24, Бехерів – **65/46**, Вишній Тварожець – **51/48**, Вишня Полянка – 46/**53**, Гутка – -/29, Липова – -/25, Лівів – -/21, Мікулашова – 43/35, Нижня Полянка – 20/37, **Ондавка – 35/50**, Ортутьова – -/35, **Регетівка – 57/-**, **Хмельова – 59/52**, Шариське Чорне – 48/29, Ялинка – 34/32.

У Гуменському окрузі – 11 сіл: **Вишня Яблінка – 48/60**, **Завада – 85/94**, **Зубне – -/26**, Машківці – -/25, **Нехваль-Полянка – 42/56**, Нижня Яблінка – 22/-, **Притуляни – 82/57**, Рогожник – -/31, Рокитів біля Гуменного – 24/35, Руська Кайня – 23/31, **Руська Поруба – 67/71**.

У Гельницькому окрузі – 1 село: Завадка – -/22.

У Левоцькому окрузі – 1 село: Ториски – -/36.

У Меджилабірському окрузі – 23 села: **Берестів – 72/-**, **Валентівці – 64/65**, **Вишава – 53/48**, Волиця – 29/47, **Габура – 67/72**, Збійне – 32/42, **Збудська Біла – 63/60**, **Калинів – 44/66**, **Красний Брід – 67/59**, Меджилабірці – -/39, **Нягів – 84/56**, **Олька – 59/53**, **Ольшинків – 78/63**, **Палота – 37/52**, Радвань-над-Лабірцем – 24/29, **Репеїв – 54/52**, **Рокитівці – 70/73**, **Рошківці – 20/59**, Світлиці – 32/31, **Суків – 42/54**, Чабалівці – 44/34, **Чабини – 53/69**, **Чертіжне – 67/96**.

У Сабінівському окрузі – 1 село: **Баєрівці – -/50**.

У Свидницькому окрузі – 34 села: **Белеївці – -/70**, Бодружаль – -/20, Вагринець – 22/45, **Вапенник – 54/37**, Вишній Комарник – 20/34, Вишній Мирошів – 35/38, Вишній Орлик – 24/31, **Вишня Писана – 55/59**, **Вишня Ялова – 58/42**, **Гавранець – 50/33**, Доброслава – 34/44, Дубова – 37/46, Гунківці – -/32, Юркова Воля – -/41, Кечківці – 27/25, Корейвці – 27/22, Крайне Чорне – 43/34, Крайня Бистра – 23/35, **Крайня Порубка – 69/69**, Куримка – 23/34, **Медведже – 35/55**, **Мироля – 20/51**, Нижній Комарник – -/25, Нижній Мирошів – 31/33, Нижній Орлик –

34/37, Нижня Писана – 30/30, Нова Полянка – 47/-, **Пстрина – 50/77**, Рівне – -/24, Розтоки – 26/-, Свидничка – 21/22, Цигла – -/36, **Шарбів – 44/71**, Юркова Воля – -/41.

У **Снинському окрузі** – 21 село: Березівець – -/31, Гостовиці – 25/32, Грабова Розтока – 24/-, Дуброва – -/31, Збій – -/35, Кальна Розтока – 29/39, Кленова – 38/46, Ковбасів – -/36, Новоселиця – -/40, Осадне – -/42, **Паригузівці – 50/24**, Пихні – 33/-, Прислоп – 24/38. Пчолинне – 34/44, **Рунина – 93/88**, **Руська Волава – 50/77**, **Руський Потік – 30/31**, Тополя – 46/36, Убля – 33/35, Улич – 24/34, **Чукалівці – -/61**.

У **Собранецькому окрузі** – 1 село: Руський Грабовець – -/35.

У **Старолюбовнянському окрузі** – 10 сіл: Кам'юнка – 20/38, Київ – -/23, Матисова – -/24, **Обручне – -/93**, **Орябина – 49/50**, **Руська Воля-над-Попрадом – 32/54**, Старина – -/28, Страняни – 27/28, Удол – 38/51, Чирч – 36/44.

У **Стропківському окрузі**: – 13 сіл: **Бистра – 47/53**, Брусниця – 32/-, Вайтівці – 34/32, Варехівці – 21/35, **Владича – 56/38**, Гавай – 37/43, Грибів – -/20, Кожухівці – 30/25, Корункова – -/29, **Мала Поляна – 55/55**, Микова – 40/41, **Потічки – 25/53**, Сташківці – 22/25, Якушівці – 24/43.

Із переліку цих населених пунктів, як бачимо, більше половини населення 2001 року записали себе русинами, або українцями лише у 31; найбільше: у Рунині – 93 %, Завадці – 85, Нягові – 84, Притулянах – 82, Ольшинкові 78 та Ондавці 73 %. У 2011 році сіл з понад 50-відсотковою кількістю русько-українського населення було 42, тобто на 11 більше, ніж у 2001 році. Найбільше: в Обручному – 93 %, Заваді – 86, Рунині – 88, Пстрині – 77, Руській Волівій – 77 та Руській Порубі – 71 %.

Як і в попередньому переписі (2001), і на цей раз переважна більшість населення записала себе до русинської національності. Кількість людей з українською національністю у переписних

листах у 260 досліджуваних селах була мінімальною, найбільше в Орябині (73 із 811 – 9 % жителів), Ублі (60 із 808 – 7,4 %), Удолі (23 із 406 – 5,6 %) та Хмельовій (21 із 398 – 5,3 %).

Наведена статистика є наочним свідченням поступової асиміляції русинів-українців за останні майже два століття. Хотілося б вірити, що результати перепису з 2011 року є свідченням про зміну довготривалих тенденцій, однак ми в цьому сумніваємось. Виходом із цієї несприятливої ситуації могло б бути перш за все досягнення порозуміння між представниками, які ідентифікують себе або з русинською, або з українською національною групою, адже в самій національній меншині не існувало й не існує об'єктивних протиріч щодо їхньої ідентичності.

Союз русинів-українців Словаччини, Русинська оброда та інші проукраїнські та прорусинські організації (яких уже існує декілька десятків) хочуть переважно одного й того самого – зберегти від асиміляції національну меншину, яка століттями живе на території сучасної Словаччини в гармонійному симбіозі з корінним словацьким населенням.

Що поєднує проукраїнські та прорусинські організації?

1. Обидві сторони вважають Словаччину своєю батьківщиною, не прагнуть автономії та приєднання території, де вони мешкають, до іншої країни.

2. Обидві сторони вважають русинсько-українське питання внутрішнім питанням Словаччини, яке стосується тільки членів тієї чи іншої національної меншини та є проти зловживання ним в політичних та інших цілях. Вони поважають право кожної держави вирішувати національне питання на своїй території відповідно до власних законів, не підтримують зусиль деяких екстремістських одиниць та організацій створити із території, на якій проживають русини-українці, самостійну автономію або ж навіть окрему державу – «Русинію» чи «Підкарпатську Русь».

3. Обидві сторони підтримують створення спільних громадських та політичних організацій, які б захищали інтереси русинів-українців Словаччини незалежно від національної, релігійної та політичної належності їх членів.

4. Обидві сторони спираються на традиції предків (релігію східного обряду, мову, пісні, музику, танці, звичаї, образотворче мистецтво, літературу, архітектуру), намагаються ці традиції зберігати, розвивати і пропагувати шляхом видавання книг, наукових праць, через засоби масової інформації, проведенням фестивалів, конференцій, семінарів тощо.

5. Обидві сторони виступають за збереження народної мови (діалектів) в усній та писемній формі.

6. Обидві сторони намагаються зберегти кирилицю як зв'язок зі східнослов'янською культурою, тому що кирилиця постійно була і досі є джерелом збереження народної ідентичності й духовного збагачення русинів-українців.

7. Обидві сторони виступають за збереження церковнослов'янських релігійних обрядів. Виходячи з того, що сьогоднішнє покоління вже не володіє церковнослов'янською мовою (тому що ніколи її не вивчало), підтримують зусилля перекладу церковнослов'янських релігійних книг та молитов народною мовою.

8. Обидві сторони підтримують створення та розвиток шкіл з вивченням русинської або української мови, які б виховували молодь у національному дусі.

З іншого боку, необхідно зазначити, що в обох групах відсутня цілісна концепція розвитку національної меншини, наприклад, у соціоекономічному напрямі, реальній політичній заангажованості, хоча б на регіональному рівні. Дуже слабкою є робота з молоддю, відсутні інноваційні й сучасні методи роботи, комунікації, фінансування, і водночас відсутня вже згадана

безперервність в орієнтації на традиційну (а подеколи вже й застарілу) діяльність, яка спрямована майже виключно на мову, фольклор та літературу.

До певної міри інтересним моментом із цього погляду можна вважати українські молодіжні табори, що їх щоліта організовує подружжя Левко та Олена Довговиді з Кошиців із синами в рекреаційному осередку Злата Ідка.

А що ж розділяє обидві сторони?

Як ми вже згадували, представники прорусинської сторони вважають русинів Словаччини самостійним народом, спорідненим з русинами Закарпатської України, румунського Марамоша, сербської Воєводини і лемками в Польщі (але не з колишніми русинами Галичини, Буковини та Східної України), тобто вважають себе четвертим східнослов'янським народом, рівноцінним з російським, українським та білоруським народами. Так звану «українізацію» 50–60-х років ХХ ст. вважають «найтемнішою» сторінкою в післявоєнній історії.

Представники проукраїнської сторони визнають русинів Словаччини (як і русинів у сусідніх країнах) етнографічною групою українського народу, рівноцінною з етнографічними групами лемків, бойків, гуцулів, буковинців, подолян та ін. Так звану «українізацію», незважаючи на недоліки при її реалізації, вважають світлим моментом.

Ці, на перший погляд, антагоністичні протиріччя можна було б відносно легко вирішити простим компромісом – взаємною толерантністю поглядів іншої сторони.

До взаємної співпраці представників обох сторін закликає і словацький історик Станіслав Конечний, який в одній зі своїх праць зазначив: «Початок нового тисячоліття застав, відверто кажучи, русинів і українців Словаччини в досить складній ситуації та дезінтегрованій формі, але і приніс їм нові виклики.

Європейський простір дає більшу можливість етнічній ідентифікації реалізуватися без збільшення взаємних конфліктів та спірних питань. *Уже сьогодні зрозуміло, що без взаємного порозуміння, зближення поглядів, певних компромісів, найвірогідніше, природну асиміляцію русинів та українців у Словаччині зупинити неможливо»*²⁰.

Згідно із законом кожен громадянин має право «обрати» ту національність, до якої він себе зараховує, і ніхто не має права нав'язувати йому іншу національність. За переписом населення 2011 року, у Словаччині кожен мав право записатися русином чи українцем, але неможливо було «обрати» відразу дві національності.

Кожен громадянин має знати власну історію, знати, звідки йдуть його корені, якої національності були його батьки та пращури. І цьому повинна була допомогти наша публікація, що містить статистичні дані з 260 русько-українських сіл на сході Словаччини. Вона охоплювала лише компактно проживаюче сільське населення без міського, яке живе розпорошено в чужому середовищі.

Під час перепису населення в 2001 році в містах Східної Словаччини (тобто в Пряшівському та Кошицькому краях) жило 11 156 русинів (1,34 % міського населення) та 5785 українців (0,69 %). Найбільше за кількістю осіб разом (перша цифра – кількість русинів, друга – українців, третя – відсоток русинів і українців, узятих разом) жило в містах: Меджилабірці – 2303/413 (40,29 %), Гуменне – 1702/742 (6,95 %), Кошиці – 1279/1077 (1,00 %), Пряшів – 1111/1039 (2,32 %), Свидник – 1621/506 (17,11 %), Снина – 1245/536 (8,35 %), Бардіїв – 829/458 (3,87 %), Стара Любовня – 240/162 (2,48 %), Михайлівці – 116/186 (0,76 %), Стропків – 240/162 (2,48 %). У столиці Братиславі було разом 913 осіб – 461/452 (0,21 %).

У 2011 році в містах Словаччини жило 13215 громадян русинської національності (1,06 %) та 3901 – української (0,31 %). Найбільше в містах: Гуменне – 2263/406 (7,61 %), Меджилабірці – 2419/210 (38,61 %), Свидник – 2257/232 (21,24 %), Кошиці – 1643/758 (1,00 %), Пряшів – 1455/643 (2,29 %), Снина – 1663/279 (9,37 %), Бардіїв – 1093/257 (4,01 %), Стара Любовня – 577/87 (4,06 %), Стропків – 309/47 (3,25 %), Михайлівці – 207/145 (0,88 %). У Братиславі була разом 1201 особа – 747/454 (0,29 %).

Як бачимо, останній перепис населення задокументував збільшення людей русинської і значне зменшення людей української національності – не лише в селах, але й у містах Словаччини.

У 2011 році, у порівнянні з 2001 роком, найбільший приріст русини зазнали в містах: Свидник (636 осіб), Гуменне (561), Снина (418), Кошиці (364), Пряшів (344), Стара Любовня (337), Бардіїв (264), Меджилабірці (116). У Братиславі число збільшилося на 266 осіб.

Українці в усіх вищенаведених містах зазнали зменшення кількості. Найбільше в містах: Пряшів (396 осіб), Гуменне (336), Кошиці (319), Свидник (274), Снина (257), Меджилабірці (203), Бардіїв (201), Стара Любовня (75).

* * *

Із офіційного перепису населення 2011 року випливає, що в особливо важкому стані перебуває українська національна меншина Словаччини, до якої 2011 року записалося лише 7430 осіб. Майже всі вони живуть у містах, розпорошені між словацьким населенням. У 140 селах, у яких русини досягли понад 20 %, українців виявилось лише 632; русинів – 10099²¹.

Отже, українська національна меншина у Словаччині опинилася й справді на грані виживання. Сьогодні українською літе-

ратурною мовою тут виходять лише три часописи: двотижневик Союзу русинів-українців Словацької Республіки «*Нове життя*» (ред. – Мирослав Ілюк), двомісячник Спілки українських письменників Словаччини «*Дукля*» та щомісячний журнал для дітей «*Веселка*» (ред. двох останніх – Іван Яцканин). Усі три часописи виходять «на громадських засадах». Уряд Словаччини з державного бюджету оплачує лише їх друк, гонорари двом редакторам (які не мають постійної зарплати) та деякі інші видатки.

Ця преса має передплатників лише на території Словаччини. Досі не вдалося помістити її в інтернеті та налагодити регулярну висилку за кордон, головню в Україну.

Заради справедливості треба сказати, що Уряд Словацької Республіки з державного бюджету фінансує Музей української культури у Свиднику та надає фінансову допомогу СРУСові для його акцій у сфері культури, зокрема для фестивалів народної художньої самодіяльності, художніх виставок та друкованого слова. Вплив цих установ на плекання національної ідентичності українців – мінімальний. Мінімальним є і вплив словацько-українського товариства, яке основну увагу спрямовує на економічну співпрацю між Словаччиною та Україною. Мінімальним є також вплив Кафедри української мови і літератури при Пряшівському університеті.

Словацька держава покриває культурні активності національних меншин згідно з їх статистичною кількістю, у зв'язку з чим русинським установам та організаціям (які не мають за плечима «матірньої держави», яка б їх підтримувала) на їх діяльність дістається більше коштів, ніж українським організаціям.

Українська громада Пряшівщини значні надії покладає на Центр української культури у Пряшеві, на реконструкцію будинку якого значну суму виділив Уряд України (на підставі Словацько-українського міждержавного договору, згідно з яким

Уряд Словаччини виділив відповідну суму для реконструкції Центру словацької культури в Ужгороді). Та якщо Центр словацької культури в Ужгороді (заслугою Уряду України) вже успішно діє, Уряд Словаччини не поспішає з відкриттям Центру української культури в Пряшеві, на що вказали й делегати VI з'їзду Союзу русинів-українців Словацької Республіки у своїй резолюції від 26 січня 2013 року²².

Про деякі причини байдужого, а то й негативного ставлення русинів-українців до своєї національної ідентифікації ми вже говорили. Основна полягала в тому, що перехід населення з російської на українську в 50-х роках минулого століття був реалізований адміністративним шляхом – указом «зверху» – без належної підготовки населення до такої радикальної зміни. Немалу роль тут зіграла «антибандерівська» пропаганда, «оптація» русинів-українців в Україну 1947 року та їх «реоптація» у Словаччину в 1960–1970-х роках, боротьба з так званим «українським буржуазним націоналізмом» та насильна депортація українців (лемків) Польщі з рідних земель у СРСР та Західну Польщу, що проводилася в безпосередньому сусідстві з територією Пряшівщини.

До того переліку потрібно зарахувати так само й негативний образ Радянського Союзу в уяві пересічних людей у так званих соціалістичних роках, який останнім часом перейшов і на ставлення до України (негативний імідж якої підтримують так само й повідомлення в словацьких засобах масової інформації) та безперспективність застосування української літературної мови в реальному житті. Наведемо конкретний приклад. За шістдесят років існування кафедри української мови та літератури Пряшівського університету диплом спеціаліста із цього предмета здобуло понад шістсот студентів. Тих, що працювали, або й досі працюють у своїй дисципліні (учителями, журналістами, пись-

менниками тощо), є дійсно тільки близько двох десятків²³. Вони працювали або й досі працюють у ділянці іншої суміжної дисципліни, указаній в їхньому дипломі. Із занепадом українських шкіл зникла й потреба вчителів української мови. Це торкається також українських засобів масової інформації, у яких потреба нових спеціалістів-україністів є майже нульовою. Навіть ті україністи, які в рамках словацьких промислових та торговельних фірм потрапили в Україну, не знайшли там застосування своєї спеціальності, оскільки в партнерських фірмах переважає російська мова.

Згадуваний негативний імідж України та українців (підтримуваний і словацькими засобами масової інформації), крім іншого, представлений у поширених словосполученнях: «українська мафія», «українська корупція», «українське хабарництво», «українська безвідповідальність» тощо. Ще й нині (2013 рік) Українська повстанська армія та Організація українських націоналістів у засобах масової інформації зображуються в негативному світлі. До того ж словацька політична і частково громадська думка й надалі більше орієнтується на Росію, ніж на Україну.

Однак словацькі установи радо приймають спеціалістів з України (лікарів, інженерів, спортсменів, співаків, музикантів) й оцінюють їхню діяльність високо позитивно. Ті, проте, майже зовсім не залучаються до громадського життя русинів-українців Словаччини.

Асиміляція найзахіднішої гілки українського народу значною мірою залежатиме від національної, економічної та політичної ситуації в Україні. Якщо Україна стане потужною європейською державою зі стабільною економікою й остаточно вирішеними політичними, національними та мовними питаннями, тоді до неї будуть горнутися і русини-українці Словаччини, як горнулися до неї попередні покоління в минулих століттях.

Якщо Україна й надалі залишиться економічно й політично нестабільною, а значна частина її населення шукатиме заробітку за межами країни, якщо в найвищих органах влади, включно з міністерствами та урядом, російська мова буде переважати, якщо кількість російськомовного друкованого слова в Україні кількаразово буде перевищувати кількість української друкованої продукції, якщо в середніх і вищих школах Східної України й надалі панівною буде російська мова, тоді важко сподіватися, що до неї будуть горнутися закордонні українці, включно з русинами-українцями Словаччини, які там живуть принаймні з XIII–XIV ст.

Та ми все-таки є оптимістами. Хочемо вірити у світле майбутнє України, від якого значною мірою буде залежати й майбутнє русинів-українців Словаччини.

¹ *Mušinka M., Mušinka A.* «Národnostná menšina pred zánikom?» Štatistický prehľad rusínsko-ukrajinských obcí na Slovensku v rokoch (1773) 1881–2001. – Knížnica CAV, č. 14. – Prešov, 2011. – 618 s.

² У жодному закарпатському діалекті немає прикметника «*русинський*», а є прикметник «*руський*», відведений від іменників «*Русь*» та «*русин*». Останнім часом і в українській літературній мові під впливом західнослов'янських мов дедалі частіше вживається прикметник «*русинський*». Ми притримуємося традиційного прикметника «*руський*», який вважаємо синонімом сучасного прикметника «*український*». Русини й українці, на нашу думку, є однією національністю з різним ступенем національного усвідомлення, тому на їх означення вживаємо етнонім «*русини-українці*». Однак респектуємо право кожного громадянина вважати себе русином чи українцем. Не заперечуємо ні проти вживання прикметника «*русинський*», узаконеного в «Орфографічному словнику української мови» (К., 1994 та інші перевидання) на рівні з прикметником «*руський*» (*Mušinka M.* Rusíni-Ukrajinci – jedna národnosť. – Prešov, 2011).

³ Населених пунктів, де жили й досі живуть русини – греко-католики та православні, на території Словаччини є значно більше, ніж 260. Ми до огляду не брали села, у яких їх кількість під час офіційних переписів не досягала 50 %. Не брали ми до уваги ні колишніх «руських» сіл регіону Верхнього Грона (Horehronie) в Центральній Словаччині (Тельгарт, Шум'яць, Погорела т. ін.), пословачених ще у XVIII ст. У XIX й на початку XX ст. поширеним був вислів «Кожен греко-католик – русин» (Čo gréckokatolík – to Rusín»). Під час перепису населення 2011 року у Словаччині було 206 871 греко-католик і 49 133 православних (колишніх греко-католиків).

⁴ Терміни «русини-українці» («українці-русини»), «русько-український» («українсько-руський») у другій половині XIX ст. і на початку XX ст. зазвичай використовували на території України, в основному на її західних землях. У Словаччині вони вперше трапляються в Анатолія Кралицького, котрий у своїй віршованій автобіографії 1851 року написав: «Мой отец рускій дякъ и мамка мні милы / въ Вышнихъ Чабинахъ хрестити велѣли. / Тамъ бо суть ті чесни люде Рускы-Українци, / котри въ той честности мене на дальше учили» (Tichý F. Anatolij Kralickij. Příspěvek k studiu jeho života a díla // Carpatica. – Sv. I, řada A (Duchovědná). – Praha, 1936. – S. 370. Там опубліковано і факсиміле цього документа. (Див. передрук: *Мушінка М. Rusíni-Ukrajinci – jedna národnost'. – Prešov, 2011. – S. 7).*

⁵ Словацькою мовою (з дотацією Уряду Словацької Республіки та її друк) ми видали її тому, що нинішня генерація, якій вона призначена насамперед, у переважній більшості вже не володіє абеткою.

⁶ *Uličny F. Dejiny osídlenia Zemplínskej župy. – S. 150–151.*

⁷ *Takécs P., Udvari I. Príspevky k histórii zemlinských rusínskych a slovenských Osídlení. – Nyíregyháza, 1992. – S. 63–66.*

⁸ *Petrov A. Národopisné mapa Uher podle úředního lexikónu osád v r. 1773. – Praha, 1924. – S. 34–35.*

⁹ Там само. – S. 31–32.

¹⁰ *Udvari I. A munkásci görögkatolikus püspökség lelkészszégeinek 1806 évi összeírása. – Nyíregyháza, 1990. – 189 s.*

¹¹ Нині його офіційна назва – «Східнославацьке холерове повстання 1831 року».

¹² У 60-х роках ХХ ст. після зруйнування семінарської будівлі та побудови на її місці Театру ім. Йонаша Заборського пам'ятник перемістили на Площу О. Духновича.

¹³ Аргументація керівників УНРП та РУШ була приблизно такою: «Якщо в Українській Радянській Соціалістичній Республіці більшість населення спілкується російською мовою, і там переважають російськомовні школи (у чому наочно переконалися воїни Чехословацького армійського корпусу, переважно закарпатські та пряшівські русини-українці, що з боями пройшли майже цілою Україною), то, керуючись гаслом “Радянський Союз – наш зразок”, нашим обов'язком є слідувати їх прикладу і в національній політиці».

¹⁴ *Šmigel' M. Lemkovskí utečenci na Slovensku (1945–1946) // Lemkowie, Wojkowie, Rusini. Legnica – Zielona Góra, 2006. – S. 313–328.*

¹⁵ У дійсності цей brutальний злочин – убивство дев'ятох євреїв та їхніх жінок (з яких деякі пережили страхіття Освенціма), що зібралися на нараді, аби обговорити питання повернення їм майна «аризованого» в 1939–1944 роках, був здійснений «псевдобандерівцями» за сценарієм радянських та польських військових органів з метою викликати в населення ненависть до воїнів УПА. Цієї мети було досягнуто повною мірою. Після широкого розголосу цього масового вбивства невинних людей у засобах масової інформації населення зненавиділо бандерівців і здебільшого співпрацювало з органами влади при їх ліквідації (*Šmigel' M. Banderovci na Slovensku (1945–1947). – Banská Bystrica, 2007. – S. 107–126.* Українська повстанська армія, однак, з моменту свого створення (1943 року) боролася за незалежну Україну, тобто за державний устрій, що стало дійсністю в 1991 році. Сьогодні в багатьох містах України «бандерівцям» ставлять пам'ятники, а самому Степанові Бандері (у 1941–1944 роках був в'язнем гестапо в нацистському таборі Саксенгаузен; у 1959 році був убитий у Парижі агентом КДБ Б. Сташинським) 2010 року було присвоєно звання Героя України, *посмертно*. Цілком зрозуміло, що такі дії не лише в Україні, але й за її межами ще й досі викликають різні погляди на С. Бандеру – від підтримки, через об'єктивне оцінювання, аж до повного заперечення та критики. Значна частина словацької пропаганди під впливом радянської (нині – російської) комуністич-

ної пропаганди вважає УПА «терористичною фашистською бандою», а С. Бандеру – «гітлерівцем».

¹⁶ Усі вони навчалися у вузах Києва, Харкова та Одеси; ніхто – у вузах Львова, Ужгорода та інших західноукраїнських міст.

¹⁷ Треба сказати, що «словакізація» не йшла «зверху» – з наказу вищих органів, але «знизу» – від самого населення. Зміна української мови на словацьку всюди здійснювалася за письмовим бажанням батьків. Зменшення кількості українських книжок і часописів та їх тиражів теж було зумовлено радикальним зменшенням покупців та передплатників цієї продукції.

¹⁸ Той і надалі орієнтується на місцевий фольклор русинів-українців.

¹⁹ До того часу *русини, українці, карпатороси* під час офіційних переписів населення наводилися в одній спільній рубриці: *руська (rusínska)* до 1950 року, або *українська* – до 1980 року.

²⁰ *Konečný S. Postavenie Rusínov a Ukrajinco v 20. storočí a jeho determinanty // Lemkowie, Bojkowie-Rusini. – Zielona Góra, 2008. – Том III. – S. 105. (Переклад М. М.).*

²¹ Понад 20-відсоткову межу русько-українського населення в 2011 році досягло лише одне окружне місто у Словаччині – Меджилабірці, у якому до русинської національності записалося 2419 осіб (36 %) , до української – 210 (3 %); разом – 2 629 осіб (39 %).

²² *Vyhlasenie delegátov VI. zjazdu Zväzu Rusínov-Ukrajinco Slovenskej republiky // Нове життя. – 9. 2. 2013. – Ч. 2. – С. 1.*

²³ За всю історію існування Кафедри українська мова та література вивчалася тільки як педагогічна дисципліна в комбінації з іншою спеціальністю: словацькою, англійською, німецькою та іншими мовами, історією, політологією тощо, або як перекладацька дисципліна (в останніх роках). Самостійна україністика у Пряшеві фактично ніколи не викладалась.